

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΕΝΑΤΟΝ ΑΙΩΝΑ

Τοῦ Παναγιώτη Ἰ. Σκαλτσῆ
Αναπλ. Καθηγητῆ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Β'

2) ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον περιέχον τὰ ἑπτὰ μυστήρια τῆς Ανατολικῆς, Καθολικῆς τε καὶ Αποστολικῆς Αγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, πρὸς χρῆσιν καὶ γνῶσιν τῶν ἱερέων καὶ πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἐν Ἀθήναις αὐλβ* (1832). Ὁ Νεόφυτος Μεταξᾶς (1762-1861) ὑπῆρξε σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ 18ου-19ου αἰ., ἐπίσκοπος ἀρχικὰ Ταλαντίου καὶ στὴ συνέχεια πρῶτος μητροπολίτης Ἀθηνῶν (1850-1861), μὲ σπουδαία μάλιστα ἐθνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ δράση¹⁰⁴. Τὸ συγγραφικὸ του ἐπίσης ἔργο, θεολογικὸ κυρίως καὶ λειτουργικὸ, εἶναι ἀξιόλογο¹⁰⁵. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ συγκαταλέγεται καὶ τὸ *Ἐγχειρίδιον περιέχον τὰ ἑπτὰ Μυστήρια...*¹⁰⁶. Στὸ ἐν λόγῳ κείμενο ὑπάρχει καὶ θεολογικὸς σχολιασμός τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ δὴ ὅτι ἀφορᾷ τὰ περὶ ἐνζύμου ἢ ἀζύμου ἄρτου, τὸ θέμα τῆς ἐπίκλησης καὶ τοῦ

104. Περὶ τῆς προσωπικότητος, τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ ἔργου του βλ. Πρακτικὰ ἡμερίδος εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀπὸ Ταλαντίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νεοφύτου Μεταξᾶ, 250 χρόνια ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του, 150 χρόνια ἀπὸ τῆς κοιμήσεώς του, 15 Ὀκτωβρίου 2011 Ἀταλάντη [Ἱερὰ Μητρόπολις Φθιώτιδος], Ἀθήναι 2012.

105. Χ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, «Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου Μεταξᾶ», ἐν Πρακτικὰ ἡμερίδος εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἀπὸ Ταλαντίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νεοφύτου Μεταξᾶ, σσ. 159-173.

106. Περὶ αὐτοῦ κάνει λόγο καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων στὸ ἔργο του: *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, τόμ. Β', Ἀθήνησι αὐζδ' (1874), σ. 72.

καθαγιασμοῦ τῶν δώρων, τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ πραγματικὸ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, καὶ τῆς συχνῆς μετάληψης¹⁰⁷. «Ἡμεῖς δὲ –γράφει χαρακτηριστικὰ– μὲ τὸ νὰ ἀνεγεννήθῃμεν διὰ τοῦ Θείου καὶ ἱεροῦ Βαπτίσματος καὶ μὲ τὸ νὰ ἐμυρώθῃμεν μὲ τὸ ἅγιον Μῦρον ἐλάβομεν χαρίσματα πνευματικὰ καὶ προσερχόμεθα εἰς αὐτὴν τὴν Θείαν καὶ ἱερὰν Τράπεζαν καὶ μεταλαμβάνομεν αὐτὸν τὸν ἀναστάντα Χριστὸν καὶ Θεόν, τὸν ἄφθαρτον καὶ ἀθάνατον καὶ γινόμεθα σύσωμοι καὶ σύναιμοι μὲ αὐτόν»¹⁰⁸.

Στὸ ἴδιο ἔργο ὑπάρχει ἐπίσης καὶ Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας¹⁰⁹. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ ὑπόμνημα παρατηρεῖται ἔντονο τὸ συμβολικὸ στοιχεῖο στηριγμένο στὰ προγενέστερα περὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς Λειτουργίας ἔργα. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ προβλέπει τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα. Ἐεκινᾷ μὲ τὴν πατερικὴ διαπίστωση ὅτι «Ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μία ἀνάμνησις τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τῆς αὐτοῦ Θείας Γεννήσεως ἕως τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς Καθέδρας»¹¹⁰.

Στὴ συνέχεια στηριζόμενος ἀπόλυτα, σὲ ἐπίπεδο ἀντιγραφῆς θὰ λέγαμε, στὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Μελετίου Συρίγου (Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς Θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας) καὶ Θεοφίλου Καμπανίας († 1795), «Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας», ἐρμηνεύει τὰ τῆς Προσκομιδῆς, δίδοντας τοὺς σχετικοὺς μὲ τὴν Ἐνανθρώπιση (Γέννηση-Σταύρωση) συμβολισμοὺς ποὺ ἐπικράτησαν

107. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 22-34.

108. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 32-33.

109. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 34-50. Βλ. καὶ Χ. Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ, «Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Νεοφύτου Μεταξᾶ», ὁ.π., σ. 165.

110. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 34. Πρβλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*, PG 98, 401B. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν Θείαν Λειτουργίαν*, Α', SC 4bis, 64 (= PG 150, 373A).

μετὰ τὴν Εἰκονομαχία καὶ τοὺς ὁποίους εἶδαμε καὶ στὸ προηγούμενο ὑπόμνημα. Ἡ προσφορὰ π.χ. «τὴν ἀειπάρθενον Μαρίαν σημαίνει»¹¹¹, ὁ ἱερεὺς ποὺ τὴ δέχεται μιμεῖται τὸν Ζαχαρίαν ὁ ὁποῖος τὴν ἔβαλε «εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, δηλ. τὴν ἁγίαν Τράπεζαν»¹¹². Ἡ ἴδια ἐξήγηση ὑπάρχει καὶ στὸ προηγούμενο ὑπόμνημα ποὺ παρουσιάσαμε, ἀλλὰ καὶ στὸν Κωνσταντῖνο (Καισάριο) Δαπόντε, ὁ ὁποῖος σὲ ἀρκετὰ σημεία τοῦ ὑπομνήματός του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ Μελέτιο Συρίγο¹¹³. Ἡ πρόθεση παραπέμπει στὸ σπήλαιο, τὸ δισκάριο

111. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 34. Πρβλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 397C: «Ἡ δὲ προσφορὰ, ἢ καὶ ἄρτος καὶ εὐλογία καὶ ἀπαρχὴ λεγομένη, ἐξ ἧς τὸ Κυριακὸν σῶμα διατέμενεται, εἰς τύπον τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου λαμβάνεται». ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*, PG 140, 429A. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΥ, «Ἐξήγησις σύντομος» ἢ «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 5. Βλ. καὶ σχόλιο 34.

112. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 35. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας», ἐν: *Σύντομος Πραγματεία περὶ τοῦ σχίσματος τῶν Ρασκόλνικων...* ὑπὸ Ἀρχιμ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΑΦΘΟΝΙΔΟΥ Σιναΐτου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1876, σ. 142. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν *Ταμείον Ὁρθοδοξίας*, ἐκδ. Β. Ρηγούπουλου, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 41. Βλ. καὶ σχόλιο 36.

113. *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας, συλλεχθεῖσα καὶ στιχορρηγηθεῖσα παρὰ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΑΠΟΝΤΕ*, τοῦ μετωνομασθέντος ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ, τόμος πρῶτος, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1795 (= φωτ. ἀνατ., ἐκδ. «Τήνος», Αθήναι ἄ.ξ), σσ. 28-29.

«Πρῶτον λοιπὸν τὴν προσφορὰν φέρουν στὴν Ἐκκλησίαν,
 Τοῦτο σημαίνει καὶ δηλοῖ τὴν Δέσποιναν Μαρίαν,
 Ὁποῦ τὴν ἔφεραν μικρὴν οἱ ἅγιοι γονεῖς τῆς
 Εἰς τοῦ Κυρίου τὸν ναὸν μετὰ πολλῆς τιμῆς τῆς.
 Ὁ ἱερεὺς μιμούμενος τὸν Ζαχαρίαν πάλι,

Μέσα στὸ βῆμα πουθενὰ τὴν πέρνει καὶ τὴν βάλλει». Στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Δαπόντε, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, προκειμένου νὰ γρά-

ψει τὴν Ἐξήγησιν τῆς Θείας Λειτουργίας εἶχε ὑπόψιν τοῦ σύνολοι σχεδὸν τῆ σχετικῆ λειτουργικῆ ἐρμηνευτικῆ παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας:

«Καὶ τὰ ἐσύναξα αὐτά, τὰ μὲν ἐκ τοῦ Μαξίμου,
 τοῦ εἰρημένου ἄνωθεν ἀνδρὸς περιωνύμου,
 Ὄπου ἡ Ἐκκλησία μας τοῦτον τὸν ἐορτάζει
 ἐπάξια δύο φοραῖς τὸν χρόνον καὶ δοξάζει.
 Τὰ δὲ ἀπὸ συνοδικόν, ὅπου εἰς τὴν Ῥωσσίαν
 ἐστάλησαν, ὡς ζητηθὲν ἐκεῖ πρὸς ἐρμηνείαν.
 Ἐκ Μελετίου συντεθὲν συρίγου θεολόγου
 τοῦ καὶ ἱεροκήρυκος διὰ ἀπλοῦ τοῦ λόγου,
 πατριαρχέοντος καλῶς Λαρίσσης Παῖσιου
 τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ θρόνου τοῦ ἁγίου,
 εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Ῥωσσικοῦ Νίκωνος Πατριάρχου,
 τῆς Ἐκκλησίας τῶν ξανθῶν τοῦ τότε Ἱεράρχου.
 Χρόνους ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ εἰς τοὺς χιλίους
 καὶ πέντε καὶ πενήκοντα ἐπὶ ἑξακοσίους,
 ἔρριψα δὲ τὸ μάτι μου καὶ ἄπλωσα τὸ χέρι,
 καὶ ἐδανείσθην ἔλαβα τινὰ ὅπου συμφέρει,
 καὶ ἀπὸ τὸν Νικόλαον τὸν Βούλγαρην Κερκύρας,
 τὸν ἱατροφιλόσοφον, ἄνδρα τιμίας μοίρας.
 Ὅχι ὀλίγα ἔλαβα καὶ ἐκ τοῦ μακαρίου
 Θεσσαλονίκης Συμεῶν, ἀνθρώπου θεσπεσίου.
 Ἐκ τοῦ ὁποίου ἔλαβα καὶ τὸ τοῦ ἱερέως
 ἄμφια καὶ ἐνδύματα καὶ τοῦ Ἀρχιερέως.
 Καὶ μὲ ἐτοῦτα ἐνδυσά κ' ἐστόλισα τελείως
 τὴν ἱεράν βίβλον αὐτὴν ὡς πρέπει ἐπαξίως,
 καὶ τὰ προσθέτω καὶ αὐτὰ μετὰ βραχολογίας
 εἰς κάλλος καὶ ἀπαρτισμὸν σφαίρας αὐτῆς τῆς Θείας.
 Μ' ἔδωκε καὶ ὁ Γερμανός, ὁ ἅγιος Ἱεράρχης,
 τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρχαῖος Πατριάρχης.
 Ἄλλ' ὅμως ὁ Νικόλαος Καβάσιλας πλουσίως,
 τοῦ πίκλην ὁ χαμαετός, ἀλλ' ὑψιπέτης θεῖος
 τοῦτος μοι ἔδωκε πολλά, καὶ τετελειωμένα,
 καὶ ἀρτυμένα χάριτι λόγια τὸ καθένα,
 καὶ μὲ ἀσπροπροσώπισε θαρρῶ μ' αὐτὰ ἐμένα,
 καὶ ἄρτυσε τὰ ἐν αὐτῇ τῇ βίβλῳ γεγραμμένα.

στή φάτνη, τὰ καλύμματα στὰ σπάργανα, ὁ ἀστερίσκος «δηλοῖ τὸν φανέντα ἀστέρα», τὸ θυμιατήριον καὶ τὰ θυμιάματα «δηλοῦσι τῶν μάγων τὰ δῶρα»¹¹⁴. Ἡ λόγχη παραπέμπει στὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ποτήριον θυμίζει τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο «μὲ τὸ ὁποῖον ἔφερον τὴν χολὴν καὶ τὸ ὄξος καὶ τὸν ἐπότησαν καὶ ἐδέχθη τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ μέσα εἰς αὐτό»¹¹⁵. Στὸ ποτήριον αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία ἐκχέει τὸν οἶνον καὶ τὸ ὕδωρ τὰ ὁποῖα ἀφοῦ ἀγιασθοῦν «γίνεται τύπος τὸ ποτήριον ἐκείνου τοῦ ποτηρίου μὲ τὸ ὁποῖον ὁ Χριστὸς παρέδωκε τοῖς Ἀποστόλοις τὸ αἷμα αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὰ δύο αὐτὰ μυστήρια τῆς Γεννήσεως καὶ τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ γίνεται τύπος τοῦ σπηλαίου ἢ πρόθεσις διὰ τὴν Γέννησιν καὶ τοῦ Γολγοθᾶ διὰ τὴν Σταύρωσιν καὶ τὰ καλύμματα ὡσαύτως διὰ τὴν Γέννησιν τοῦ Χρι-

*Ἐποῦτος ὁ χαμαετὸς κατὰ τὸ ὄνομά του,
τόσο ψηλὰ μ' ἀνέβασε μὲ τὰ χρυσὰ πτερά του,
ὥστε ὁποῦ μὲ ἔμβασεν ἔνδον τῆς οὐρανίας
τῆς ἀνὰ χεῖρας σφαίρας μου ταύτης τῆς Λειτουργίας
καὶ μ' ἔδειξε τὰ κάλλη της, κάλλη τὰ φωτοβόλα,
καὶ τᾶβαλα ὡς φαίνονται καὶ λάμπουν ἐδῶ ὅλα». (Ἐξήγησις τῆς θείας Λει-
τουργίας, σσ. 125-126. Τὸ ἐν λόγῳ κείμενο περιέχεται στὸ πέμπτο μέρος τῆς
Ἐξηγήσεως πού δὲν ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Τῆνος»).*

114. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 35. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὅ.π. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 42. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΠΕ', PG 155, 264C. ἡΣΤ', PG 155, 285D. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά τούτέστιν ἐξήγησις λεπτομερῆς τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας ἐν εἴδει ἐρωταποκρίσεων, μετὰ πολλῶν ψυχωφελῶν ἐξετάσεων*, Ἀκριβῆς ἐπανέκδοσις τῆς α' ἐκδόσεως τοῦ 1651 (τὸ σωστὸ εἶναι 1681), Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Ἀξιόν Ἐστιν, Κατουνάκια Ἁγίου Ὁρους 2007, σσ. 70-71. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 48.

115. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 36. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 143. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὅ.π., PG 98, 400B.

στοῦ, ἅτινα δηλοῦσι τὰ σπάργανα καὶ διὰ τὴν Σταύρωσιν καὶ ἐνταφιασμόν, τὴν καινὴν σινδόνα καὶ τὸ σουδάριον δηλοῦσι»¹¹⁶.

Γιὰ τὴν σειρὰ καὶ τάξη τῶν μερίδων στὸ δισκάριο, δηλαδή τὴν ὑπαρξὴ μερίδων ὄχι μόνο τῆς Παναγίας δεξιὰ τοῦ ἁμνοῦ-Χριστοῦ καὶ καθεξῆς τῶν Ἀποστόλων, Προφητῶν, Μαρτύρων, διδασκάλων σὲ τριαδικὸ σχῆμα καὶ τῶν ἐν οὐρανοῖς ταγμάτων τῶν ἀγγέλων, λέγει ὅτι αὐτὸ γίνεται «ἐπειδὴ ἡ καθ' ἡμᾶς ἱερουργία εἶναι μίμησις τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας, ὡς λέγει ὁ ἱερὸς Διονύσιος»¹¹⁷. Ἐρμηνεύοντας στὴ συνέχεια τὴ θεία Λειτουργία ἀκολουθεῖ πάλι τὰ ὑπομνήματα τοῦ Μελετίου Συρίγου καὶ Θεοφίλου Καμπανίας. Ἔτσι ξεκινᾷ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ Γέννησή Του. Σ' αὐτὴν παραπέμπει καὶ ὁ ἀγγελικὸς ὕμνος «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῶ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη...»¹¹⁸, στὸ τέλος τοῦ Ὁρθρου πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῆς θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὸ «Εὐλογημένη ἡ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς ἐξηγώντας τὴν ἑναρκτηρία αὐτὴ δοξολογία, πού μᾶς εἶναι

116. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 36. Πρβλ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 42. Ν. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano Patriarca Costantinopolitano e la versione Latina di Anastasio Bibliotecario*, Grottaferrata 1912, σ. 31 (= PG 98, 400B). ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 143. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΣΤ', PG 155, 285D-288A-289D. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σσ. 70-71. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, ὅ.π., σσ. 47-49. Τ. Π. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλῃ Εἵσοδος στὴν Εἰκονογραφία*, σσ. 141-154.

117. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 36. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 143. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 42. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς Οὐρανίου Ἱεραρχίας Α'*, PG 3, 136B. Βλ. καὶ *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας Α'*, PG 3, 381A.

118. Λουκ. 2, 14. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 37. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 143. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 43.

γνωστή ἀπὸ τὸν 10ο-11ο αἰ., ἀποδιδόμενη βεβαίως σὲ ψευδώνυμο κείμενο Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου¹¹⁹, μεταφέρει σχεδὸν αὐτούσια τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Καβάσιλα, ὅτι δηλαδή «διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ ἐγνωρίσαμεν τὸ μυστήριον καὶ τὰ τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος»¹²⁰.

Γιὰ τὰ εἰρηνικὰ παρατηρεῖ ὅτι λέγονται «διατὶ οὐχὶ μόνον ἀνάμνησις εἶναι ἡ Λειτουργία τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως καὶ τῶν παθῶν Του, ἀλλὰ καὶ μεσιτεία πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τὰς ἁμαρτίας

119. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ (ψευδ.), *Ἐρμηνεία τῆς Προηγιασμένης*, PG 99, 1690. Βλ. καὶ I. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ - Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. I. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, σ. 130.

120. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 37. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 144. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 43. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὅ.π., Α', SC 4bis, 104 (10) (= PG 150, 392D): «Τί οὖν τὸ τρισσὸν ἐπιφημίζει τοῦ Θεοῦ καὶ οὐ τὸ ἐνιαῖον; Οὐ γὰρ εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἢ εὐλογημένη ἡ τοῦ Θεοῦ βασιλεία, ἀλλὰ τοῖς προσώποις διηρημένως· Ἐυλογημένη, φησὶν, ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος', ὅτι διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου πρώτης ἔμαθον ἄνθρωποι ὡς εἶη τρία πρόσωπα ὁ Θεός. Ταύτης τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου μυσταγωγία ἐστὶ τὰ τελούμενα· ὅθεν ἐν τοῖς προοιμίοις αὐτῶν ἔδει προλάμπειν καὶ κηρύττεσθαι τὴν Τριάδα». Βλ. καὶ Π. I. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ἐρμηνευτικὰ ζητήματα τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν *Λειτουργικὲς Μελέτες II*, σ. 179. Γ. Χ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἐρμηνευτικὴ Ἐπιστάσις ἐπὶ τῆς θείας Λειτουργίας*, Πάτραι 2005, σ. 203: «Τὸ ἔργον τῆς θείας ἀπολυτρώσεως καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔργον καὶ τῶν τριῶν εὐλογητῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος, ὧν ἡ ἀρχὴ καὶ βασιλεία μία. Ὅθεν καταρχομένη ἡ Ἐκκλησία τοῦ σωτηριωδεστέρου μυστηρίου, τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἄξιον καὶ πρέπον κρίνει, ἵνα ὑπερυψώσῃ καὶ μεγαλύνῃ καὶ ἀνυμνήσῃ τὴν ἐνιαίαν ἀρχὴν καὶ βασιλείαν καὶ τῶν τριῶν τῆς παναγίας Τριάδος προσώπων. Καὶ διὰ τοῦτο διακηρύσσει καὶ λαμπρᾶ τῇ φωνῇ ὁμολογεῖ, ὅτι κοινὸν ἔργον τῆς τρισυποστάτου θεότητος εἶναι ἡ ἄκρα συγκατάβασις τοῦ Υἱοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου». Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Ὁ χριστιανικὸς Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1969, σσ. 314-315.

μας»¹²¹. Στή θέση τῶν Ἀντιφώνων γνωρίζει τὴν κατὰ τὴ μοναστική παράδοση ψαλμωδία τῶν Τυπικῶν, «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον...»¹²² καὶ «Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον...»¹²³, πὺ σχετίζονται μὲ τὸ μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως¹²⁴, ἀλλὰ καὶ τῶν Μακαρισμῶν «ὡσάν ὁποῦ αὐτὴ ἦτον ἡ πρώτη διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ¹²⁵, καὶ τότε ἀνοίγονται καὶ αἱ κάτω θύραι¹²⁶, καὶ ἴσταται ὁ

121. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 37. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 144. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 43.

122. Ψαλμ. 102.

123. Ψαλμ. 145.

124. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΤΚΘ', PG 155, 593D· 595A: «Ψάλλονται γὰρ ἐξαρχῆς μὲν δύο ψαλμοὶ δοξολογίαν πρὸς Θεὸν ἔχοντες, καὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ μεμνημένοι τῶν πρὸς ἡμᾶς, καὶ μάλιστα τῶν διὰ τῆς τοῦ Λόγου ἐνανθρωπήσεως». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α' Εἰσαγωγὴ στὴ θεία Λατρεία*, σσ. 214-218.

125. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΤΛ', PG 155, 596C: «Τούτους τοίνυν τοὺς μακαρισμοὺς καὶ ὡς διδασκαλίαν τοῦ Σωτῆρος καὶ ὡς Εὐαγγέλιον λέγουσι». Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Οἱ Μακαρισμοὶ στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία», ἐν *Σύναξις Εὐχαριστίας. Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Γέροντος Αἰμιλιανοῦ, Ἰνδικτος, Ἀθήναι 2003*, σσ. 655-688. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἰατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἰερά...*, σ. 120. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὅ.π., σσ. 321-322.

126. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 38. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 144. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 43. Πρόκειται γιὰ τὶς βασιλικὲς πύλες, τὶς «κατέναντι τοῦ θυσιαστηρίου», τὰ βημόθυρα δηλαδὴ πὺ παραμένουν κλειστὰ μέχρι τὴ μικρὴ Εἴσοδο (κῶδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 859, ιζ' αἰ. καὶ 758 ιη' αἰ.). Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 21. ΓΑΒΡΙΗΛ (Μητροπολίτου τῆς Μεγάλης Νοβογροδίας καὶ τῆς Ἁγιοπετροπόλεως), *Τελετουργία Ἰερά ἤτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν*, ἐν Πετροπόλει ἐκδοθεῖσα ἔτει αψϛθ (1799), σ. 114: «Μετὰ ταῦτα ἐξέρχεται ὁ Διάκονος διὰ τῆς βορείας πύλης, ὅτι αἱ βασιλικαὶ θύραι πρὸ τῆς Εἰσόδου οὐ διαστέλλονται». Βλ. καὶ σ. 116: «Ἐνταῦθα (μετὰ τὸ δεύτερον Ἀντίφωνο) αἱ βασιλικαὶ πύλαι ἀνοίγονται». ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σ. 47:

«Τότε λοιπὸν ἀνοίγονται παρὰ τοῦ ἱερέως
 κ' αἱ κάτω θύραι αἱ κλεισταί, ὡς εἶπαμεν εὐθέως.
 Καὶ στέκεται ὁ ἱερεὺς ἔμπροσθεν εἰς τὰς θύρας,
 κιτάζωντας πρὸς τὸν λαὸν μὲ μαζωμένας χεῖρας,
 νὰ σημαδεύῃ τὸν Χριστόν, ὁποῦ εἰς τὸν λαὸν του
 ἐδίδασκε κηρύττωντας τὸ Εὐαγγέλιόν του».

Βασιλικές πύλες παλαιότερα λέγονταν μόνο οἱ πύλες ἢ βημόθυρα τοῦ Νάρθηκα, πὺν ἀνοίγαν μὲ τελετουργικὸ τρόπο στὰ Ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ καὶ δι' αὐτῶν «εἰσήρχετο ἄλλοτε ὁ βασιλεὺς στὸ Ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας» (Βλ. Ε. Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, σ. 174. J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum, Venetiis* 21730 (= φωτ. ἀνατ. Graz 1960), σ. 20. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, I. ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων*, Ἀθῆναι 1986, σ. 51. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Λεξικὸ λειτουργικῶν καὶ τελετουργικῶν ὄρων*, Θεσσαλονίκη 21991, σ. 35). Γ' αὐτὲς γράφει ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης τὰ ἐξῆς: «Ὅτε μὲν γὰρ πρὸ τοῦ Ναοῦ τὰς εὐχὰς ποιούμεθα, οὐρανοῦ τάξιν φαμὲν καὶ καταπετάσασαί τιςιν ἐν ταῖς ἱεραῖς μοναῖς ἐν τῷ ἔξωθεν ψάλλειν διαφράττουσι τοὺς Ναοὺς. Ἐλκουσι δὲ ταῦτα ἐν τῷ εἰσέρχεσθαι τοῦ τοιούτου δεικνύντος, ὅτι Χριστὸς κατήλθε μέχρι ἡμῶν καὶ τὸ μεσότειχον τοῦ φραγμοῦ λύσας καὶ εἰρήνην δεδωκὼς εἰς οὐρανοὺς ἡμᾶς ἀνήγαγεν» (Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ, PG 155, 708A. Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἰατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σ. 101). Ὁ Νεόφυτος Μεταξάς, μιμούμενος τὸ Μελέτιο Συρίγο καὶ τὸν Θεόφιλο Καμπανίας, ἀπ' ὅτι φαίνεται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἑρμηνείας του, ἐδῶ ὡς «κάτω θύρες» ἐννοεῖ τὰ Βημόθυρα (βασιλικές πύλες). «Ἄνω θύρες» ἢ «ἄνω καταπέτασμα» γιὰ τὸ Νεόφυτο εἶναι τὸ βῆλον, «τὸ ὑφασμάτινο παραπέτασμα ἢ ἡ αὐλαία πὺν κρέμεται στὴν Ὡραία Πύλη καὶ μαζὶ μὲ τὰ βημόθυρα χωρίζουν τὸ ἅγιον βῆμα ἀπὸ τὸν κυρίως Ναὸ». (Βλ. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, ὁ.π., σ. 35. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 72-73. Κ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ (Πρωτοπρεσβυτέρου), «Ἡ θεία Λειτουργία ἀπὸ τὰ σύμβολα στὴν πραγματικότητα», ἐν *Ἀναβαθμοὶ λειτουργικῆς ζωῆς*, ἐκδ. «Ἄθως», Ἀθήνα 2008, σ. 62: «Σύμφωνα μὲ τὰ τυπικὰ ἢ Ὡραία Πύλη (τὰ βημόθυρα) μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς θείας Λειτουργίας κλείνει καὶ μένει ἀνοιχτὸ τὸ καταπέτασμα, γιὰ νὰ δηλωθεῖ συμβολικὰ ὅτι τὸ μυστήριον τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως δὲν ἦταν γνωστὸ στοὺς πολλοὺς, ἀλλὰ ἀποκαλύφθηκε μόνον στοὺς προφήτες καὶ πατριάρχες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοὺς ἐν οὐρανοῖς ἀγγέλους, τοὺς μάγους καὶ τοὺς ποιμένες καὶ ὄλους ὅσοι ἦταν γύρω ἀπὸ τὸ θεῖον βρέφος, τὸ ὁποῖο τῶρα βρίσκεται κεκρυμμένο ἀπὸ τὰ μάτια τῶν πιστῶν στὴν ἱερά πρόθεση»). Οἱ «κάτω θύρες» λοιπὸν ἔκλειναν πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῆς θείας Λειτουργίας καὶ δὴ στὴ Δοξολογία: «Κλείει τὰς κάτω θύρας,

ἱερεὺς ἔμπροσθεν, βλέπων εἰς τὸν λαόν, ὅπερ σημαίνει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὁποῦ κηρύττει τὸ Εὐαγγέλιον»¹²⁷.

Βρισκόμαστε ἤδη στὴ μικρὴ λεγόμενη Εἴσοδο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς κάθε συμβολισμό πού δίδει στὰ τελούμενα προσπαθεῖ νὰ τὸν τεκμηριώσῃ καὶ βιβλικά. Ἔτσι κάνει καὶ ἐδῶ. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ἐπειδὴ ὁ Χριστὸς δὲν ἔμεινε μόνος εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, καθὼς λέγει ἄγωμεν εἰς τὰς ἐχομένας κωμοπόλεις, ἵνα κάκεῖ κηρύξω, εἰς τοῦτο γὰρ ἐξελέλυθα»¹²⁸. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἱερεὺς σηκώνοντας τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, ἐξέρχεται τοῦ ἱεροῦ βήματος εἰς τὸν λαὸν καὶ ἰστάμενος εἰς τὸ μέσον, λέγει. Σοφία

τὸ δε ἄνω καταπέτασμα ἀνοικτὸν ἀφήνει, γιὰ νὰ δείξῃ, ὅτι ὁ κάτω κόσμος καὶ ὁ ὄχλος δὲν ἐγνώρισεν κατ' ἀρχὰς τότε τὴν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν, μόνον οἱ θεοειδεῖς καὶ ὑψηλόνοες, καθὼς καὶ οἱ Προφῆται, Πατριάρχαι, ἢ Παρθένος Μαρία, ὁ Ἰωσήφ, οἱ Ποιμένες, οἱ Μάγοι, καὶ τότε λέγει τὸ Εὐλογημένη ἢ βασιλεία...». ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 37. Τὸ ἴδιο ποιητικὰ λέγει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος (Καισάριος) Δαπόντε.

«Τὰς κάτω θύρας τὰς σφαλεῖ καὶ ἀνοικτὸν ἀφίνει

Τὸ ἄνω καταπέτασμα, αὐτὸ ἔτζι νὰ γίνῃ.

Διὰ νὰ δείξῃ μὲ αὐτό, ὅτι τὴν γέννησίν του,

οἰκονομίαν τὴν αὐτοῦ καὶ συγκατάβασίν του,

ὁ κάτω κόσμος, ὁ ἀπλός, λαὸς ὁ ζῶν ἀθλίως,

εἰς τὴν ἀρχὴν δὲν γνῶριζεν αὐτὴν ποσῶς τελείως.

Οἱ ὑψηλοὶ καὶ δίκαιοι μόνον, εἰς τοὺς ὁποίους

Αὐτὸς τὴν ἀποκάλυψε πάλιν καθὸ ἀξίους,

ὡς ἦσαν οἱ Προφῆται του, οἱ Πατριάρχαι πάλι,

ἢ Μήτηρ του ὁ Ἰωσήφ, Ποιμένες, Μάγοι κ' ἄλλοι»

(Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας, σσ. 40-41).

127. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 38. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΓΙΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 144. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 43. Ν. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di Germano...*, σ. 21 (= PG 98, 405C). «Ἡ Εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου ἐμφαίνει τὴν παρουσίαν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν εἴσοδον τὴν εἰς τὸν κόσμον τοῦτον».

128. Μάρκ. 1, 38.

ὀρθή, δηλαδή τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι ἡ μόνη ἀληθινὴ καὶ ἄρρητος σοφία καὶ ὄχι ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἐθνικὴ»¹²⁹.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Μελετίου Συρίγου φαίνεται ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπηρέασε καὶ ὠρισμένες λειτουργικὲς φυλλάδες, καὶ ἄλλα ἐκτὸς τοῦ Μελετίου Συρίγου μεταβυζαντινὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα, ὅπως π.χ. τοῦ Νικολάου τοῦ Βούλγαρη (17ος αἰ.), τοῦ Κωνσταντίνου (Καισαρίου) Δαπόντε (1714-1784) καὶ κυρίως τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας († 1795), ὅπου τὸ «Σοφία ὀρθή» καταγράφεται ὡς ἐνιαία φράση καὶ μὲ ἡ (ἦτα) τὸ «ὀρθή»¹³⁰. Ὁ τύπος αὐτὸς μαρτυρεῖται καὶ σὲ κώδικες ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ὅπως π.χ. τὸν Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 749, 16ου αἰ.¹³¹. Στὰ βυζαντινὰ

129. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 38. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 144. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τῆς μικρῆς λεγόμενης Εἰσόδου, τῆς πρώτης στὴν ἀγία σύναξη εἴσοδο κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ (*Μυσταγωγία*, PG 91, 688C), βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σσ. 37-40. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ -Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου*, σσ. 137-141. π. Ι. ΜΑΤΕΟΣ, «Ἡ μικρὰ εἴσοδος τῆς θείας Λειτουργίας», ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 56 (1973) 365-381. J. ΜΑΤΕΟΣ, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine* [Orientalia Christiana Analecta], Roma 1971.

130. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἰατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἰερά...*, σ. 150: «Σοφία ὀρθή καὶ ἀληθινὴ, δὲν εἶναι ἄλλη παρὰ αὐτὸς ὁ Χριστός. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον περιέχει τὴν ἀγίαν του διδαχὴν, αὐτὸ λέγεται νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ καὶ ἀληθινὴ Σοφία». Τὴν ἴδια γραφὴ ἔχει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος (Καισαρίου) Δαπόντε.

«Καὶ λέγει, Σοφία ὀρθή, ἦγονν, ἴση σοφία
εἶναι τὸ Εὐαγγέλιον, ἀληθινὴ, καὶ θεία.
Ὅχι ὡς ἡ ἑλληνικὴ, ὅπου εἰς τὴν μωρίαν
τοὺς μαθητὰς τῆς ἔφερε τὴν εἰδωλολατρείαν»

(*Εξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σ. 47). Βλ. καὶ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 44.

131. Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 38.

ὅμως λειτουργικά ὑπομνήματα, ἀλλὰ καὶ σὲ ὑπομνήματα τῆς ἐποχῆς μας, ἐκλαμβάνεται, ὅπως καὶ εἶναι, παράγγελμα προσοχῆς, μὲ δύο λέξεις «Σοφία· ὀρθοί» πού σημαίνει «τὴν ὀρθωσιν τοῦ σώματος», τὴ στάση εὐλαβείας γιὰ νὰ ἀκοῦνε οἱ πιστοὶ μὲ σοφία, μὲ τοὺς προσήκοντες δηλαδὴ λογισμοὺς, «τὰ τελούμενα καὶ λεγόμενα»¹³². Αὐτὴν τὴν ὀρθωσιν τοῦ σώματος «καὶ ὑψούμενον τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον ὁμοίως παριστᾶ» σημειώνει καὶ ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ φωνὴ δὲ τοῦ διακόνου, τὸ 'Σοφία· ὀρθοί'. Ἀνὼρθωσε γὰρ ἡμᾶς ἀναστάς ὁ Κύριος καὶ ἀνύψωσε»¹³³. Στεκόμαστε λοιπὸν τὴν ὥρα αὐτὴ μὲ σοφία, διότι «καὶ σοφία Θεοῦ τὰ λεγόμενα καὶ γινόμενα καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ζωῆς σοφίας»¹³⁴.

Ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς σχολιάζει καὶ τὴ λαμπάδα πού προπορεύεται τοῦ ἱερέα, ὁ ὁποῖος «σημαίνει τὸν Πρόδρομον Ἰωάννην»¹³⁵,

132. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., ΚΑ', SC 4bis, 150-152 (= PG 150, 413BCD). Βλ. καὶ Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία Λειτουργία», ἐν *Λειτουργικὲς Μελέτες* II, σ. 142.

133. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἦ', PG 155, 292C.

134. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΤΚΒ', PG 155, 585C. Βλ. καὶ Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σ. 323: «Σοφία! Ὄρθοι! ἐπιβλητικῶς ἀντηχεῖ. Σοφία! διότι τὴν ὑψίστην σοφίαν τὸ ἱερὸν τοῦτο τεῦχος περιέχει. Σοφία! διότι ἐν αὐτῷ οἱ θησαυροὶ τῆς θ. σοφίας καὶ γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοι. Σοφία! διότι ὄχι ἀνθρώπου λόγια εἶναι τὰ περιεχόμενα, ἀλλὰ τῆς τῷ Πατρὶ συναϊδίου Σοφίας τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου. Ἐπόμενον δὲ ὅτι πρὸς σοφίαν τοιαύτην μετὰ σοφίας καὶ συνέσεως καὶ ἡμεῖς ὀφείλομεν ν' ἀνταπαντήσωμεν, ὀρθὴν ἔχοντες τὴν φρένα, ὀρθὴν τὴν καρδίαν, τὰ ἄνω διώκοντες». Γ. Χ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ (Ἀρχιμ.), ὁ.π., σ. 284: «Ἐπιβλητικῶς, ἀκουστῶς καὶ σεμνῶς ἀκούεται ἡ τοιαύτη ἀναφώνησις τοῦ λειτουργοῦ οἷονεὶ λέγουσα: Αὕτη εἶναι ἡ μόνη Σοφία· ὧδε ὑπάρχει ἡ ἀληθὴς Σοφία, 'οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοί'. Τὸ ἱερὸν τοῦτο βιβλίον περιέχει τῆς τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων ἐννοησάτου καὶ συναϊδίου σοφίας τὰ θεῖα λόγια καὶ τὴν καινὴν διδαχὴν, τὴν ἐγκαινίζουσαν καὶ ἀνακαινίζουσαν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν».

135. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 144. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὁ.π., PG 140, 432B.

περὶ οὗ λέγει· ἤτοιμασα λύχνον τῷ Χριστῷ μου¹³⁶. Ὁμοίως καὶ τοὺς ἄλλους Προφήτας τοὺς προκηρύξαντας τὴν ἔλευσιν τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ· ἔτι ἡ λαμπὰς σημαίνει τὸ 'λύχνος τοῖς ποσὶ μου ὁ νόμος σου' κατὰ τὸν προφητάνακτα Δαβὶδ, καὶ φῶς ταῖς τρίβους μου¹³⁷, 'καὶ περιπατεῖτε ἕως τὸ φῶς ἔχετε'¹³⁸, 'καὶ πιστεῦετε εἰς τὸ φῶς ἵνα υἱοὶ φωτὸς γένησθε'¹³⁹. Τὰ ὅσα στὴ συνέχεια λέγει γιὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου ἀπηχοῦν ἐρμηνευτικὰ τὴ σκέψιν τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἀπόστολος ἀναγινώσκειται καὶ μάλιστα πρῶτα διότι ὁ Χριστὸς «ἐσύναξε τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς ἔπεμψε νὰ κηρύξουν εἰς τὰ ἔθνη τὸν λόγον αὐτοῦ»¹⁴⁰. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀποστόλου ὁ ἱερέας θυμιᾷ κατὰ τὸ «Χριστοῦ εὐωδία ἐσμέν»¹⁴¹. Ἡ σωστὴ τάξη

136. Ψαλμ. 131, 17.

137. Ψαλμ. 118, 105.

138. Ἰω. 12, 35.

139. Ἰω. 12, 36. Βλ. καὶ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 38. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 144. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 44. Πρόκειται γιὰ τὸ θεῖο φῶς γιὰ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (*Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῖα Λειτουργίᾳ τελουμένων*, PG 87³, 3993C). Βλ. καὶ Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργικὴ μας παράδοση», ἐν *Ἐκκλησία* 90, τεύχος 7 - Ἰούλιος 2013, Ἀθήναι, σ. 488· καὶ *Μία Ἱστορία ἀπὸ φῶς στὸ φῶς*, Λαογραφικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 266-276. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, «Ἀρχαιολογικὰ - Λειτουργικὰ», ἐν *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* Κ (1950) 307-313.

140. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 39. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 145. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 44. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΉ', PG 155, 293C. *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 724A. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας*, τόμ. Β, Ἀθήνα³1989, σσ. 161-169.

141. Β' Κορ. 2, 15. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 39. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 145.

βέβαια είναι ή θυμίαση να γίνεται την ώρα του Ἀλληλουαρίου¹⁴², για τὸ ὁποῖο ὁ συγκεκριμένος ἐρμηνευτὴς δὲν κάνει καμία μνεία.

Στὴ συνέχεια ὁ Νεόφυτος Μεταξάς, ὅπως καὶ ὁ Μελέτιος Συρίγος, σχολιάζει τὴν τάξη τῆς ἀρχιερατικῆς Λειτουργίας. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἔνδυση τοῦ Ἀρχιερέα ἢ ὁποῖα γίνεται ἔξω τοῦ Βήματος, τὸ ὁποῖο «*δηλοῖ τὸν οὐρανόν*»¹⁴³. Ὅλα ὅσα θ' ἀκολουθήσουν κατὰ τὴ διαδικασία εἰσόδου τοῦ Ἀρχιερέα καὶ τῶν ἱερέων στὸ ἱερὸ Βῆμα παραπέμπουν συμβολικὰ στὰ γεγονότα τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμον καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του στὸν οὐρανό. Κατὰ τὸν ἅγιον Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἢ μικρὴ λεγόμενη εἴσοδος ἔχει καθαρὰ χριστοκεντρικὸ περιεχόμενο¹⁴⁴ καὶ σημαίνει «*τὸ κατελθεῖν αὐτὸν εἰς τὴν γῆν καὶ ἀποθανεῖν καὶ ἐγερθῆναι καὶ ἀναληφθῆναι*»¹⁴⁵. Κατερχόμενος καὶ ὁ Ἀρχιερέας ἀπὸ τὸ θρόνον γιὰ νὰ ἱερουργήσει, ἀφοῦ πρῶτα ἐνδυθεῖ καὶ μεταβεῖ πρὸς δυσμὰς «*ἄχρι καὶ τῶν τοῦ Ναοῦ πυλῶν*»¹⁴⁶ δηλώνει «*τὴν πρὸς ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ Λόγου συγκατάβασιν*», τὴν παρουσία του δηλαδή καὶ «*φανέρωσιν καὶ τὴν μέχρι θανάτου καὶ ἄδου κάθοδον*»¹⁴⁷.

142. I. B. ΚΟΓΚΟΥΛΗ - Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. I. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, σσ. 150-151.

143. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 39. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 145. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 704B: «*Καὶ πρόναον μὲν τὰ ἐν τῇ γῆ, ναὸν δὲ τὸν οὐρανόν, τὰ ὑπερουράνια δὲ τὸ ἀγιώτατον βῆμα*» *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292A.

144. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς θείας Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 127-141.

145. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292B. Πρβλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ὅ.π., PG 87³, 4000A. Κ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ (Πρωτοπρεσβυτέρου), «Ἡ θεία Λειτουργία ἀπὸ τὰ σύμβολα στὴν πραγματικότητα», ὅ.π., σσ. 63-64.

146. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 717C.

147. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὅ.π., PG 155, 717C. Βλ. καὶ *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292AB.

Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐρμηνεύει καὶ ὁ Νεόφυτος τὰ τελούμενα κατὰ τὴν πρώτην εἴσοδο. «Ὁ Ἀρχιερεὺς –γράφει– φορῶν ἔξω τοῦ βήματος ἔμπροσθεν τοῦ λαοῦ, δηλοῖ τὸν Χριστὸν κατελθόντα εἰς τὸν κόσμον, διὰ τὴν ζήτησιν τὸ ἀπολωλὸς πρόβατον, δηλονότι τὴν ἀνθρωπότητα ἐν τοῖς ὄρεσι, καταλιπὼν τὰ ἐννεήκοντα ἐννέα τὰ μὴ πλανηθέντα, δηλαδή τοὺς ἀγγέλους· καὶ τὸ ἅγιον Βῆμα δηλοῖ τὸν οὐρανόν. Εὐρίσκων λοιπὸν τὸ πλανώμενον πρόβατον ὁ Χριστὸς κάτω εἰς τὴν γῆν, τὸ ὁποῖον ἐσήκωσε ἐπάνω εἰς τοὺς ὤμους τῆς θεότητός του καὶ ἀνθρωπότητός του, καὶ εἶναι σημεῖον τοῦτο τὸ ὠμοφόριον»¹⁴⁸. Γύρω ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα στέκονται οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι «καὶ ὑπηρετοῦσι κατὰ τάξιν, ὡς οἱ ἄγγελοι τὸν Χριστὸν μετὰ τὴν βάπτισίν του ἐπάνω εἰς τὸ ὄρος καὶ εἰς τὴν κατὰ τοῦ διαβόλου νίκην, ὅτε παρ' αὐτοῦ ἐπειράζετο·

148. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 39. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 145. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 44. ΜΑΤΘ. 18, 12. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 716BC: «Καὶ τὸ ἱερὸν περιτίθεται ὠμοφόριον. Ὅ δὴ καὶ ἐξ ἐρίου ὄν, κύκλω περὶ τοὺς ὤμους ἔμπροσθέν τε καὶ ὀπισθεν περιβάλλεται. Τοῦτο δ' αὐτὴν εἰκονίζων ἐστὶν ἐναργῶς, τὴν ἐκ Παρθένου δι' ἡμᾶς σάρκωσιν καὶ ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐξ ἐρίου, ὅτι τὸ πλανηθὲν τυποῖ πρόβατον, ὃ ἐπὶ τῶν ὤμων ἔλαβεν ὁ Σωτὴρ, τουτέστι τὴν ἡμετέραν φύσιν». Γενικότερα γιὰ τὸ συμβολισμὸ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ὠμοφορίου βλ. Κ. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ, *Τὰ ἱερατικὰ ἄμφια καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήναι 1960, σσ. 63-65. R. TAFT, «The case of the missing vestment: the byzantine Omophorion great and small», ἐν *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* I (2004) 273-301. Ε. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Ὁ συμβολισμὸς τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ πέπλων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ διακόσμου τους σύμφωνα μὲ τὴν ἱερὰ πηγὴς», ἐν *Ἀπόστολος Τίτος*, περίοδος Γ', τεῦχος 5, Δεκέμβριος 2006, σσ. 135-137. Κ. ΚΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ χρῶμα τῶν ἀμφίων στὴ λειτουργικὴ μας παράδοση*, Διπλωματικὴ Ἔργασία, Θεσσαλονίκη 2012. V. LARIN, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after: Toward a Liturgical Ecclesiology», ἐν *St Vladimir's Theological Quarterly* 55: 1 (2011) 12.

καθὼς λέγει, ἴδου ἄγγελοι προσῆλθον καὶ διηκόνουν αὐτῶ»¹⁴⁹. Ὁ Πριμικίριος¹⁵⁰ στέκεται μπροστὰ μὲ ἀναμμένη λαμπάδα διότι ὁ Χριστὸς λέγει «ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου»¹⁵¹ καὶ «οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων...»¹⁵².

Μετὰ τὸ «Σοφία ὀρθοὶ» ὁ Ἀρχιερέας εἰσέρχεται «εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων, ἀφήνοντας πρότερον τὴν εὐλογίαν εἰς τὸν κόσμον, καθὼς καὶ ὁ δεσπότης Χριστὸς ἀναληφθεὶς εἰς τοὺς οὐρανοὺς, σηκῶντας τὰς χεῖρας του εὐλόγησε τοὺς μαθητὰς του»¹⁵³. Ἡ εἴσοδος αὐτὴ παραπέμπει στὴν ἄνοδο τοῦ Χριστοῦ στὸν οὐρανό, ἀφοῦ δὲν κατοικεῖ σὲ χειροποίητους Ναοὺς, ἀλλ' ἀνεβαίνει στὸν οὐρανὸ πού εἶναι καὶ ὁ θρόνος Του¹⁵⁴. «Διὸ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἀνερχόμενος, τὸν Ἰησοῦν ἐκτυπῶν εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνερχόμενον, εὐφημεῖται»¹⁵⁵. Ἀκολουθεῖ τὸ Τρισάγιον μὲ τὸ ὅποιο μιμούμεθα τοὺς ἀγγέλους πού ὕμνησαν καὶ προσκύνησαν τὸ Χριστό, φανερώνοντες ἔτσι «ὅτι καὶ μία Ἐκκλησία γέγονεν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων καὶ μία ὕμνωδία καὶ δοξολογία δίδεται εἰς τὸν Δεσπότην Χριστόν»¹⁵⁶. Ὅταν

149. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 40. Πρβλ. Ματθ. 4, 11. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 44. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292C. *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 720B.

150. Ἦταν ὁ ἐπικεφαλῆς μίας ομάδας, π.χ. τῶν ψαλτῶν, τῶν κληρικῶν κ.λπ. Βλ. Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρώϊμη καὶ μέση Βυζαντινὴ περίοδο*, ἐκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1996, σσ. 477-481.

151. Ἰω. 8, 12.

152. Ματθ. 5, 16.

153. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 40. Πρβλ. Πράξ. 1, 1-12. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 145. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 45. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292CD.

154. Πράξ. 7, 48-49. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 40.

155. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡΗ', PG 155, 292D.

156. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 41. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 146. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 45. ΣΥΜΕΩΝ

ψάλλεται τὸ Τρισάγιον «ὁ Ἀρχιερεὺς ἐπάνω τοῦ Εὐαγγελίου βαστᾶ τὸ δικήριον, δηλῶν ὅτι ὁ ὕμνος οὗτος πέμπεται εἰς τὰς δύο φύσεις τοῦ Θεανθρώπου Χριστοῦ καὶ ἐπειδὴ ἐδιδάχθημεν παρὰ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου νὰ δοξάζωμεν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν καιρῷ ὅπου ἐκφωνεῖται τό, Δύναμις, βαστᾶ τὸ τρικήριον ἐπάνω τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἔπειτα ἐξέρχεται τῶν θυρῶν πρὸς τὸν λαὸν καὶ εὐλογεῖ, μεταδίδει τὰς θείας δωρεᾶς καὶ χάριτας κοινῶς παρὰ τριῶν ὑποστάσεων τῆς θεότητος, Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος»¹⁵⁷.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 721C. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., Κ', SC 4bis, 148 (= PG 150, 412D): «ἵνα δειχθῆ, τοῦτο μὲν ἢ πρὸς τὴν καινὴν διαθήκην τῆς παλαιᾶς συμφωνία, τοῦτο δὲ καὶ ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους μίαν Ἐκκλησίαν γενέσθαι, καὶ χορὸν ἓνα, διὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐπιφάνειαν, τοῦ ὑπερουρανίου καὶ ἐπιγείου. Διὰ τοῦτο μετὰ τὸ ἀναδειχθῆναι καὶ εἰσενεχθῆναι τὸ Εὐαγγέλιον, τὸν ὕμνον ἄδομεν τοῦτον». ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Τερά...*, σ. 151.

157. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 41. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 146. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 45. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡ', PG 155, 293B. *Περί τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 721BC. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Τερά...*, σ. 148. Τὰ δικήρια καὶ τρικήρια ἔχουν τὴν προέλευσίν τους στὸ ἔθος νὰ κρατᾶ ὁ αὐτοκράτορας διβάμβουλο, δηλαδὴ πολυτελὴ λαμπάδα, στίς λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις (ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΛΣΑΜΩΝΟΣ, *Μελέται ἤτοι Ἀποκρίσεις*, PG 138, 1017-1020. Βλ. καὶ Δ. ΜΩΡΑΪΤΗ, «Κηροστάτης», ἐν *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 7 (1965) 541). Ὁ Βαλσαμῶν ἐρμηνεύοντας τὸν 69ον Κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου σημειώνει ὅτι οἱ βασιλεῖς ἐφόσον θέλουν «εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον εἰσέρχονται καὶ θυμῶσι καὶ σφραγίζουσι μετὰ τρικηρίου, καθὼς καὶ οἱ ἀρχιερεῖς» (Γ. Α. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμος δεύτερος, Ἀθήνησιν 1852 (= φωτ. ἀνατύπωσις ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1992), σ. 467. Ὡς πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντες τὸ διβάμβουλον συμβόλιζε τὴ διττὴ ἐξουσία. Βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στὴ λειτουργικὴ μας παράδοση», ὁ.π., σ. 489. Βλ. καὶ Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σσ. 198, 539, σχ. 25. Κ. Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ, *Τὰ ἱερατικὰ ἄμφια καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτῶν...*, σσ. 74-75. V. LARIN, «The Hierarchical Liturgy in Late Byzantium and after: Toward a Liturgical Ecclesiology»,

Μετά και τὴν εὐλογία πού δίδει ὁ Ἀρχιερέας στὸ λαὸ «ἔρχεται καὶ κάθεται ἐπάνω τοῦ ἱεροῦ Σύνθρονου καὶ εὐγάζει τὸ ὠμοφόριον, δηλῶν, ὅτι ἐπρόσφερε τὸ ἀπολολῶς πρόβατον, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ παρέδωκεν εἰς τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα»¹⁵⁸. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης θέτει σὲ ἄλλη βάση, χριστοκεντρικὴ, τὴν ἔννοια τόσο τῆς ἀνόδου τοῦ Ἀρχιερέα στὸ σύνθρονο, ὅσο καὶ τὴν ἀπόθεση τοῦ ὠμοφορίου ἀναγινωσκομένου τοῦ Εὐαγγελίου. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο γράφει ὅτι «τὴν ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς καθέδραν τοῦ Χριστοῦ ἐπιμαρτυρεῖ»¹⁵⁹. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σημειώνει ὅτι «ἀποτίθεται τὸ ὠμοφόριον ὁ ἀρχιερεὺς, τὴν ἑαυτοῦ δουλείαν ἐπιδεικνὺς τῷ Κυρίῳ. Ἐπεὶ γὰρ ἐκεῖνος διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ὀράται φθεγγόμενος καὶ ὡς παρῶν ἐστὶ, τότε τὴν εἰκόνα τῆς σαρκώσεως αὐτοῦ, τὸ ὠμοφόριον λέγω, οὐ τολμᾷ ἐνδεῦσθαι, ἀλλ' ἐξελὼν τῶν ὤμων, δίδωσιν αὐτῷ διακόνω»¹⁶⁰. Ὁ Νεόφυτος Μεταξάς, ὅπως καὶ οἱ Μελέτιος Συρίγος καὶ Θεόφιλος Καμπανίας, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὸ συμβολισμὸ πού δίδει ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως: «Τὸ δὲ καθίσαι (στὸ σύνθρονο δηλαδή) ἐστίν, ὅτι ὁ Υἱὸς τὴν ἑαυτοῦ σάρκα ἦν ἐφόρεσε καὶ τὸ πρόβατον ὃ ἀνέλαβεν

ὁ.π., 240-250. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «The dikerion and trikerion of the Byzantine Pontifical Rite: Origins and significance», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 74 (2008) 417- 430.

158. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 42. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 146. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 45. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 721D- 724C.

159. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὁ.π., PG 155, 721D. Γιὰ τὶς ἐρμηνευτικὰς ἀρχὰς τοῦ ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὡς πρὸς τὰ τελούμενα κατὰ τὴ θεία Λειτουργία, τὰ λειτουργικὰ σκεύη καὶ ἄμφια βλ. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τῆς θείας Λατρείας)*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 121-141. Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Χῶρος καὶ χρόνος στὴ λειτουργικὴ θεολογία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Ρεαλισμὸς καὶ σύμβολο* [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 8], ἐκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 376-391.

160. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ὁ.π., PG 155, 724C. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διάλογος...*, 7Η', PG 155, 293C.

ἐπὶ τῶν ὤμων (ὅπερ σημαίνει τὸ ὠμοφόριον) ὃ ἐστὶ τὸ Ἀδαμιαῖον φύραμα, ἀνεβίβασεν ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ κυριότητος τῶν ἄνω δυνάμεων καὶ προσήγαγεν αὐτὸ τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ»¹⁶¹.

Σὲ κάθε περίπτωση ἢ ἀπόθεση τοῦ ὠμοφορίου στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἡ ἔνδυσή του πάλι κατὰ μίαν παράδοση, παλαιότερη, μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνο εὐχή καὶ κατ' ἄλλην, μεταγενέστερη, πρὶν τὸ μελισμὸ τῶν τιμίων δώρων καὶ δὴ κατὰ τὴν ὑψωση, «σημεῖον τοῦτο αἰσθητὸν, ὅτι ἐν τῇ τελέσει τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ ἐπίσκοπος ἴσα τῷ πρεσβυτέρῳ τελεσιουργεῖ»¹⁶². Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς ἀπόθεσης καὶ ἔνδυσης τοῦ ὠμοφορίου ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα στὴ θεία Λειτουργία ὑπάρχει μία ἐξέλιξη. Πρῶτος ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης (ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ.) γράφει ὅτι τὸ ὠμοφόριο ἀφαιρεῖται κατὰ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Εὐαγγελίου «ἦνίκα γὰρ αὐτὸς ὁ ἀληθινὸς ποιμὴν παραγένηται διὰ τῆς τῶν Εὐαγγελίων τῶν προσκυνητῶν ἀναπτύξεως, καὶ ὑπανίσταται καὶ ἀποτίθεται τὸ σχῆμα τῆς μιμήσεως ὁ ἐπίσκοπος, αὐτὸν δηλῶν παρεῖναι τὸν Κύριον, τὸν τῆς ποιμαντικῆς ἡγεμόνα καὶ Θεὸν καὶ δεσπότην»¹⁶³. Ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸ πότε ὁ Ἀρχιερεὺς ἐνδύεται πάλι τὸ ὠμοφόριο. Σὲ Διάταξη τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ 12ου αἰ. ἡ ἀπέκδυση τοῦ ὠμοφορίου γίνεται στὸ Ἀλληλουάριο καὶ ἡ ἔνδυση

161. N. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano...*, σ. 24 (= PG 98, 409D).

162. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ἀπὸ Ἀρχιερατικὸ χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰ. (Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης 754), ἀλλὰ ἀπηχεῖ παλαιὰ παράδοση σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ θεία Λειτουργία ὡς ἱερουργία εἶναι ἡ αὐτὴ τόσο γιὰ τὸν Ἀρχιερέα, ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἱερέα (βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 372 (57- 58): 374 (59): «Ἀποτίθεται δὲ τὸ ὠμοφόριον ὁ ἐπίσκοπος ἀπτόμενος τῆς ἱερουργίας, ὅτι τὸ μὲν σημεῖον ἀρχῆς ἐστὶ τὸ ὠμοφόριον· ὅταν δὲ ἱερέως ἔργον ποιῇ, οὐδὲν ποιεῖ ἀρχικόν». Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 54-55.

163. Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε, ΡΛζ', Ἐρμίνω κόμητι, *Περὶ τάξεως ἐπισκόπου καὶ τίνος τύπον φέρει*, PG 78, 272CD. βλ. καὶ Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σσ. 488-489.

πάλι στο τέλος, μετά την όπισθάμβωνο εύχή¹⁶⁴. Ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ ἐπανένδυσης τοῦ ὠμοφορίου πρὶν τὸ μελισμὸ τῶν τιμίων δώρων καταγράφεται στὴ Διάταξη τοῦ Δημητρίου Γεμιστοῦ (1386)¹⁶⁵. Τὸ μικρὸ λεγόμενον ὠμοφόριο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 18ο αἰ.¹⁶⁶

Ἀκολουθεῖ ἡ φήμη τῶν Βασιλέων καὶ τοῦ Πατριάρχου¹⁶⁷ ἢ ἄλλου Ἀρχιερέα καὶ ἐν συνεχείᾳ λέγεται ἡ ἐκτενὴς «προσευχὴ

164. R. TAFT, «The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a twelfth-century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060», ἐν *Orientalia Christiana Periodica* 45 (1979) 290, 306. Πρβλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 409D.

165. A. DMITRIEVSKY, *Opisanie Liturgicheskich Rukopisej*, τόμ. II, Κίεβο 1901 (= φωτ. ἀνατύπ. 1965), σσ. 314-315. Πρβλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τε τοῦ Θείου Ναοῦ*, PG 155, 740C.

166. Βλ. R. TAFT, «The Pontifical Liturgy of the Great Church...», ὁ.π., σ. 103. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «The case of the missing vestment...», ὁ.π., σ. 273. Περὶ τοῦ θέματος τῆς ἐνδύσης καὶ ἀπόθεσης τοῦ ὠμοφορίου βλ. π. Δ. ΜΠΑΘΡΕΛΟΥ, «Ἡ ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία καὶ τὸ αἶτημα τῆς συνοδικότητος», ἐν *Σύναξη* 127 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2013) 8-13.

167. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 42. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 146. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 46. Οἱ ἐπευφημίαι τοῦ Ἀρχιερέα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι στοιχεῖο τῆς ἀρχικῆς δομῆς τῆς θείας Λειτουργίας. Μαρτυροῦνται δὲ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 14ο αἰ., στὴν προαναφερθεῖσα Διάταξη τοῦ Δημητρίου Γεμιστοῦ. Βλ. A. DMITRIEVSKY, ὁ.π., σσ. 305 καὶ 307. π. Δ. ΜΠΑΘΡΕΛΟΥ, «Ἡ ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία καὶ τὸ αἶτημα τῆς συνοδικότητος», ὁ.π., σσ. 13-14. Εἰδικότερα ἡ φήμη τῶν Βασιλέων τόσο στὸ σημεῖο αὐτό, ὅσο καὶ στὰ Εἰρηνικὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας εἶχε ἀντικατασταθεῖ. Ἔτσι τὸ «Κύριε σῶσον τοὺς βασιλεῖς» ἔγινε «Κύριε σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς». Στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς ἐπανήλθε μὲ τὴ δημιουργία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τὸν ἐρχομὸ τῆς βασιλείας. Σχετικὸ Βασιλικὸ Διάταγμα τοῦ ἔτους 1833 προέβλεπε ὅτι «εἰς ἐκκλησιαστικὰς τελετὰς μνημονεῦσιν οἱ Ἀρχιερεῖς πρῶτον μὲν τὸν Βασιλέα, δεύτερον δὲ τὴν ἱεράν Σύνοδον, λέγοντες ἄμνησθητι, Κύριε, τῆς ἱεραῆς ἡμῶν Συνόδου, ἣν χάρισαι' κ.τ.λ.» (Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, τόμος Β', Ἀθήνησι 1864, σ. 183. Πρβλ. I. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τόμ. Ε', Ἀθήνα 2003, σσ. 332-336).

ὑπὲρ πάντων χριστιανῶν, καὶ ἐκτὸς τῶν κατηχομένων, ὅτι τότε ἦτον πολλοὶ κατηχούμενοι, δηλαδή, πιστεύσαντες καὶ διδασκόμενοι καὶ μὴ βαπτισθέντες ἔτι. Διὰ τοῦτο καὶ μακρόθεν ἴστανται. Καὶ ὅταν λέγεται τό, ἵνα καὶ αὐτοὶ σὺν ἡμῖν δοξάσωσι καὶ τ.λ. ἀπλώνεται τὸ Ἀντιμήνσιον¹⁶⁸. Ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι ῥωμαϊκὴ καὶ σημαίνει Τράπεζαν ἢ Κάνιστρον, ἄν με ἰ. σημειωθῇ καὶ οὐχὶ με ἦ. κατὰ τὸν Ἰωάννην Κίτρον, ἢ ἀπὸ τοῦ μήνσου, ὁ δηλοῖ Τράπεζα, ἢ ἀπὸ τοῦ μίνσου, ὁ σημαίνει Κάνιστρον, τὸ ὁποῖον δηλοῖ τὸν Τάφον τοῦ

168. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ Ἀντιμήνσιο ἔχει ἤδη ταυτισθεῖ μετὰ τὸ εἰλητό, τὸ ὁποῖο «λέγεται ἔτσι ἀπὸ τὸ ἐλίσω, ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ, τυλίγω. Λέγεται καὶ Ἀντιμήνσιον, ἐπειδὴ δουλεύει ἀντὶ μήνης, ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ, τράπεζα» (ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σ. 159. Γιὰ τὴν ταύτιση αὐτὴ βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Θεία Λατρεία*, σσ. 62-64. Τὸ ἀρχαιότερον ἀπὸ τὰ καλύμματα τῆς Τραπεζῆς, δηλαδή τὸ εἰλητό ἢ εἰλιτό, μαρτυρούμενον ἀπὸ τὸν 4ον-5ον αἰ., θεωρεῖται ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἰσίδωρον τὸν Πηλουσιώτη ὡς «ἡ καθαρὰ σινδὼν, ἡ ὑφαπλουμένη τῆ τῶν θείων δώρων διακονία, ἡ τοῦ Ἀριμαθέως ἐστὶν Ἰωσήφ λειτουργία. Ὡς γὰρ ἐκεῖνος τὸ τοῦ Κυρίου σῶμα σινδόνι ἐνειλήσας τῷ τάφῳ παρέπεμψε, δι' οὗ ἅπαν τὸ γένος ἡμῶν τὴν ἀνάστασιν ἐκαρπώσατο· οὕτως ἡμεῖς ἐπὶ σινδόνης τὸν ἄρτον τῆς προθέσεως ἀγιάζοντες, σῶμα Χριστοῦ ἀδιστάκτως εὐρίσκομεν, ἐκεῖνην ἡμῖν πηγάζον τὴν ἀφθαρσίαν, ἣν ὁ παρὰ Ἰωσήφ μὲν κηδευθεὶς, ἐκ νεκρῶν δὲ ἀναστὰς Ἰησοῦς ὁ Σωτὴρ ἐχαρίσατο». ἸΣΙΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς θείας Γραφῆς, Ι, Ἐπιστολὴ ΡΚΓ'*, PG 78, 264D-265A. Πρὸβλ. Ν. ΒΟΡΓΙΑ, *Il Commentario Liturgico...*, σ. 28: «Τὸ εἰλητόν σημαίνει τὴν σινδόνα ἢ ἐνηλίθη ὁ Χριστὸς τὸ σῶμα ἐκ τοῦ σταυροῦ καταβάς καὶ ἐν μνημείῳ τεθεὶς» (= PG 98, 400C). ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ (Ψευδ.), *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν...*, PG 87³, 3985B. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΡΙΒ', PG 155, 317AB. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τοῦ θεοῦ Ναοῦ*, PG 155, 717A. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τινὰς ἐρωτήσεις Ἀρχιερέως*, ΚΒ', PG 155, 873C. Κ. Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σσ. 167-168. Π. ΑΓΑΘΩΝΟΣ (Οἰκονόμου), «Τὸ εἰλητόν: Ἡ ἀναγκαιότητα ἐνὸς ἀπωλεσθέντος λειτουργικοῦ σκεύους», ἐν *Γηθόσυνον Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην († 2007)*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 153-165.

Χριστοῦ, τὸν ὁποῖον ἐλατόμησεν ὁ Ἰωσήφ καινούριον διὰ τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἔπειτα τὸν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Χριστόν»¹⁶⁹.

Ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς συνεχίζει τὴν Ἑρμηνεία τῆς ἀρχιερατικῆς Λειτουργίας σχολιάζοντας τὰ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Σταυροῦ¹⁷⁰, ὅπως

169. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 42-43. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 46. Τὸ συμβολισμό αὐτὸ τοῦ Ἀντιμνήσιου - Εἰλητοῦ ὡς τοῦ Τάφου τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἐλατόμησεν ὁ Ἰωσήφ τὸν βρίσκουμε, μὲ τὶς ἴδιες σχεδὸν λέξεις, στὴν Ἑξήγησι τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Μελετίου Συρίγου καὶ στὴν Ἑρμηνεία τοῦ Κωνσταντίνου (Καισαρίου) Δαπόντε: ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 147. Ὁ Συρίγος δὲν ἔχει τὴ φιλολογικὴ ἀνάλυσι καὶ ἀπόδοσι τῆς λέξεως ἀντιμνήσιον καὶ ἀντιμίνσιον. Πρὸβλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἑξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 59-60:

«Τότε τὸ Ἀντιμίνσιον ἀπλώνεται, σημαῖνον
τὸν τάφον τοῦ Κυρίου μας τὸν μεμακαρισμένον.
Ὅπου ὡς κατηχούμενος, ὄχι τελειωμένος,
ἀκόμη, ὡν ὁ Ἰωσήφ, καθὸ ἦτον κρυμμένος,
τὸν ἐλατόμησεν αὐτὸν γιὰ τάφον ἐδικόν του,
ἀλλὰ τὸν ἀφιέρωσεν εἶτα τὸν Κύριόν του».

N. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano...*, σσ. 30-31 (= PG 98, 420C). Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς λέξεως Ἀντιμίνσιον μὲ ἰ ἢ μὲ ἦ. βλ. Π. Σ. ΑΓΑΘΩΝΟΣ (Οἰκονόμου), *Τὸ Ἀντιμίνσιον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Λατρείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Λευκωσία 2003, σσ. 21-53. Πρὸβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΚΙΠΡΟΥΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου, τὸν Καβάσιλαν*, ἐν Γ. Α. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμ. Ε', σσ. 413-415. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σσ. 159-160. Ε. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Ὁ συμβολισμὸς τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ πέπλων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ διακόσμου τους σύμφωνα μὲ τὶς ἱερὰς πηγὰς», ὅ.π., σσ. 150-153. Κ. ΚΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 152-153.

170. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 43: «Μετὰ δὲ τὰς προσευχὰς, ἐρχόμεθα εἰς τὸ μυστήριον τοῦ Σταυροῦ καὶ εὐρίσκοντες τὸν Χριστόν ἐν τῇ Προθέσει ἐσταυρωμένον, καθὼς εἰς τὸν Γολγοθᾶ, θυμιῶμεν τὸ Ἱερατεῖον, δηλαδὴ, ὁ Ἀρχιερεὺς εἰς εὐχαριστίαν τῆς τοσαύτης δωρεᾶς καὶ ἀγάπης τοῦ Θεοῦ». Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς

γράφει χαρακτηριστικά, δηλαδή τὰ τῆς μεγάλης εἰσόδου, ἡ ὁποία στὰ βυζαντινὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα θεωρεῖται «εἰς τύπον τῆς τοῦ κόσμου διαγωγῆς τοῦ Χριστοῦ ἕως τῆς ταφῆς αὐτοῦ»¹⁷¹, ἀλλὰ δηλώνει καὶ «τὴν μετὰ δόξης ἀπ' οὐρανοῦ δευτέραν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν. Ὅθεν καὶ μετὰ δορυφορίας αὕτη γίνεται πλείστης, διὰ τὸ τῆς δόξης ἐκείνης τοῦ Κυρίου λαμπρόν, μεθ' ἧς τότε ἐλεύσεται»¹⁷². Ὁ Νεόφυτος προσηλωμένος στὴν κύρια πηγὴ του, δηλαδή τὸ Μελέτιο Συρίγο τὸν ὁποῖον ἀντιγράφει καὶ ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ σὲ ὠρισμένα σημεῖα καὶ ὁ Κωνσταντῖνος (Καيسάριος) Δαπόντε, ἀναφέρεται μόνο στὸν ἱστορικὸ καὶ ὄχι τὸν ἐσχατολογικὸ συμβολισμὸ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου.

Ὁ Ἀρχιερεὺς ἐπειδὴ «ἐπιφέρει τὸν τύπον τοῦ Χριστοῦ, αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἰσοδεύει μὲ τὰ ἅγια, ἀλλὰ τὰ δίδει τῷ ἱερεῖ καὶ τῷ διακόνῳ, οἵτινες δηλοῦσι τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸν Νικόδημον»¹⁷³. Οἱ συμβο-

Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 48. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 46.

171. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ (ψευδ.), ὁ.π., PG 87³, 4001B. Πρβλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 420C-424C. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, *Προθεωρία κεφαλαιώδης...*, PG 140, 441B· 444A. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ - Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, σ. 157.

172. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ἡ'Ι', PG 155, 296AB. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 728AB. Πρβλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἰατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σσ. 165-166. Γενικότερα περὶ τῶν συμβολισμῶν τῆς Μεγάλης Εἰσόδου βλ. Τ. Π. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος στὴν Εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1977. Ι. ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, *Τὸ φράγμα τοῦ ἱεροῦ Βήματος στὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Μελέτη ἀρχαιολογικὴ καὶ λειτουργικὴ*, Ἀθῆναι 1999.

173. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 43. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», σ. 147. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σ. 61. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 46. Σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ τάξη ἢ μεταφορὰ τῶν δώρων γινόταν ἀπὸ τοὺς διακόνους καὶ ὄχι

λισμοὶ δὲ ὄλων τῶν σκευῶν ποὺ κρατοῦν οἱ μετέχοντες στήν μ. εἴσοδο, ἱερεῖς καὶ ἀναγνώστες, σχετίζονται μὲ τὸ νεκρικό της χαρακτήρα καὶ μὲ τὸ ὅτι ἡ ἀγία Τράπεζα μετὰ τὸν 9ο αἰ. θεωρεῖται «κατὰ μίμησιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ, καθ' ἣν ὁ Ἰωσήφ καθελὼν τὸ σῶμα ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, ἐνείλησε σινδόνι καθαρᾶ καὶ ἀρώμασι καὶ μύροις αὐτὸ ἀλείψας, ἐβάστασε σὺν Νικοδήμῳ καὶ ἐκήδευσεν αὐτὸ ἐν μνημείῳ καινῷ λελατομημένῳ ἐκ πέτρας»¹⁷⁴. Ὁ ἀέρας π.χ. στὸ σημεῖο αὐτὸ σημαίνει τὴν σινδόνα¹⁷⁵ καὶ τὰ δύο

ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς. Βλ. σχετικὰ R. TAFT, *The Great Entrance: A history of the transfer of gifts and other pre-anaphoral rites* [Orientalia Christiana Analecta 200], Roma 1978, σ. 194 ἔξ. Βλ. καὶ π. Δ. ΜΠΑΘΡΕΛΟΥ, «Ἡ ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία καὶ τὸ αἶτημα τῆς συνοδικότητος», ὅ.π., σσ. 14-15.

174. N. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano...*, σσ. 40-31 (= PG 98, 420C). Γιά τὴν μετὰ τὸν 9ο αἰ. ἀλλαγὴ στήν τάξη καὶ τὸ συμβολισμό τῆς θείας Λειτουργίας καὶ δὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου βλ. I. X. ΣΟΥΛΤΣ, *Ἡ βυζαντινὴ Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση* (μετάφραση ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ π. Δημήτριος Τζέρπος), ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1998. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, «Ὁ Μέγας Φῶτιος καὶ ἡ συμβολὴ του στὶς προϋποθέσεις τῆς λειτουργικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ θ' μ.Χ. αἰώνα», ἐν *Πρακτικὰ ἸΕ' Θεολογικοῦ Συμεδρίου «Ὁ Μέγας Φῶτιος»*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 89-112.

175. Βρισκόμαστε σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ ἀέρας, λόγω τῶν νεκρικῶν συμβολισμῶν τῆς μ. εἰσόδου, προσαρμόσθηκε σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα ὀνομαζόμενος μάλιστα μετὰ τὸν 15ο αἰ. «ἀναφορὰ» ἢ «ἀμνός». (Βλ. I. M. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατρεία*, σ. 50). Ἡ ἀρχικὴ του ἔννοια ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὰ ριπίδια. Ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. ἔλαβε τὸ συμβολισμό τοῦ λίθου τοῦ μνημείου. Μετὰ δὲ τὸν 15ο αἰ., γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σήμαινε κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν τὴ σινδόνα καὶ λιτανευόταν στὴ μ. εἴσοδο ὅπως ὁ ἐπιτάφιος τὸ «ἱερὸν ἔπιπλον» «ὁ γυμνὸν ἔχει καὶ νεκρὸν εἰκονισμένον τὸν Ἰησοῦν» (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τοῦ θεοῦ Ναοῦ*, PG 155, 728B. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διάλογος...*, ἱΣΤ', PG 155, 288A: «Εἶτα τελευταῖον τὸν ἀέρα θεὸς ὁ ἱερεὺς θυμιάσας, ὅς δὴ καὶ τὸ στερέωμα ἐν ᾧ ὁ ἀστὴρ καὶ τὴν σινδόνα σημαίνει, διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἐσμυρτισμένον νεκρὸν πολλάκις περιφέρει τὸν Ἰησοῦν καὶ ἐπιτάφιος λέγεται». Βλ. καὶ Τ. Π. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, ὅ.π., σσ. 154-156. Ε. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Ὁ συμβολισμὸς τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ πέπλων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ

καλύμματα τὸ σουδάριον «ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ»¹⁷⁶ καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ Τάφου. Τὸ θυμιατήριον εἶναι εἰς τύπον τῆς σμύρνης καὶ ἀλόης μὲ τὰ ὁποῖα ἄλειψαν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ οἱ ἐνταφιαστές. Οἱ ἀναγνώστες ἢ ἐκκλησιάρχες ποὺ κρατοῦν ἀναμμένες λαμπάδες «ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν», δηλώνουν τοὺς προηγησαμένους προφήτες καὶ τοὺς ἀκολουθήσαντες Ἀποστόλους. Ὁ ἱερέας δὲ ἐνθυμούμενος τὸν εὐρισκόμενον στὸ Σταυρὸ ληστή «ὄστις ἐδέετο τοῦ Χριστοῦ», ἐκφωνεῖ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τό «μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεὸς πάντων ἡμῶν...»¹⁷⁷. Ὁ δὲ λαὸς

διακόσμου τους σύμφωνα μὲ τις ἱερὲς πηγές», ὁ.π., σσ. 153-155. Βλ. ἐπίσης σχόλιο 50 στὸ προηγούμενο ὑπόμνημα ποὺ σχολιάσαμε). Τὴ διαφορετικὴ πολλὰς φορὲς ἐρμηνεῖα ἑνὸς λειτουργικοῦ ἀντικειμένου ὁ Μελέτιος Συρίγος καὶ ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, τοὺς ὁποίους ὁ Νεόφυτος Μεταξάς, ὅπως ἀναφέραμε, οὐσιαστικὰ ἀντιγράφει, τὴν ἐξηγεῖ ὡς ἑξῆς: «Καὶ τοῦτα (τὰ ἐπὶ μέρους δηλαδὴ γεγονότα τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας θέλησε ἡ Ἐκκλησία) νὰ παραστήσῃ μὲ ὑλικά σύμβολα καὶ ὁρατὰ εἰς τὰς αἰσθήσεις τῶν τέκνων της, διὰ νὰ ὀδηγῶνται μετ' αὐτὰ εἰς τὰ αἴθλια καὶ ὑπερκόσμια. Καὶ διατὶ δὲν ἦτον εὐκόλον νὰ ἤθελε μεταχειρισθῆ τόσα ὑλικά πράγματα, ὅσα ἦταν τὰ ἔργα καὶ τὰ πάθη τοῦ Κυρίου, ἐσμίγει εἰς ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα πολλὰ σημαινόμενα κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους καὶ λόγους, ὥστε, χάριν λόγου, τὸ κάλυμμα τοῦ Ποτηρίου, νὰ σημαδεύῃ πότε ἓνα μυστήριον, πότε ἄλλο». (ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 142).

176. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 147. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 41. Πρὸβλ. Ἰω. 20, 7. Ν. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano...*, σ. 31 (= PG 98, 424B): «Τὸ δισκοκάλυμμά ἐστίν, ἀντὶ τοῦ σουδαρίου, οὗ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ περικαλύπτον αὐτὸ ἐν τῷ τάφῳ». Βλ. καὶ PG 98, 400C. Ἀπὸ τὴν τάξιν τῆς Προθέσεως γνωρίζουμε ὅτι τὰ καλύμματα δηλώνουν, κατὰ τὸν ἅγιον Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «τὸ στερέωμα, τὰ σπάργανά τε καὶ τὴν σινδόνα τοῦ τάφου καὶ τὰ ἐντάφια» (Διάλογος..., ΠΕ', PG 155, 264C).

177. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 43. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, ὁ.π., σ. 147. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας...*, σ. 62. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 47. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σύμφωνα μὲ παλαιότερες πηγές τῆς βυζαντινῆς περιόδου τὸ «μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεός...», ποὺ μαρτυρεῖται στὴ

θεία Λειτουργία από το 12ο αί. (Κατά την αρχαιότερη Διάταξη τῆς θείας Λειτουργίας, τοῦ 12ου αἰ., ἡ ἐν λόγῳ φράση ὑπάρχει μετὰ τὴν εἴσοδο καὶ ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στὴν ἁγία Τράπεζα, καὶ μετὰ τὴν χειροψία τοῦ ἀρχιερέως: «Καὶ ἐκμάξας τὰς χεῖρας αὐτοῦ καὶ τὸ φαινόλιον χαλάσας, καλεῖται πρὸς τοῦ κανστρησίου διὰ προσκυνήσεως. Καὶ ἀπελθὼν ἴσταται ἔγγιστα τῶν ἁγίων θυρῶν, τῶν ἄλλων ἱερέων ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων συνεστώτων αὐτῷ, καὶ βάλλει μετάνοιαν προσευχόμενος. Εἰς δὲ τὴν τρίτην, κάτω νεύων ὀλίγον τὴν κεφαλὴν, καὶ τῶν ἱερέων ἐπευχόμενων αὐτῷ οὕτως· Πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σέ, καὶ δύναμις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι μνησθητὶ ἡμῶν, δέσποτα· ὁ ἀρχιερεὺς λέγει ἄνευ σφραγίδος· Μνησθεὶ ἡμῶν Κύριος ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ πάντοτε, νῦν, καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Καὶ οὕτως ἀπέρχεται εἰς τὴν ἁγίαν Τράπεζαν». Βλ. R. TAFT, «The Pontifical Liturgy of the Great Church...», ὅ.π., σσ. 296-298) καὶ λεγόταν ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ τὸ διάκονο (βλ. Διάταξις τῆς θείας ἱερουργίας, στὸν Κώδικα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Η' (ὑπ' ἀρ. 662 αἰῶν IB'-II'). Περὶ τῆς χρονολόγησής του βλ. Π. Ι. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ, *Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 662 χειρόγραφο-εὐχολόγιο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum*, Ρώμη 2004, σσ. 30-31: «Λαβὼν καὶ ὁ ἱερεὺς ἀνὰ χεῖρα τὸ ἅγιον ποτήριον ἔπεται τῷ διακόνῳ καὶ εἰσοδεύοντες λέγοντες πρὸς τὸν λαὸν καὶ οἱ δύο· Μνησθεὶ ὑμῶν. Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ. Καὶ εἰσέρχεται πρῶτος ὁ διάκονος τιθεὶς τὸν δίσκον ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ». Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 9. Βλ. καὶ Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1969, σσ. 234-237. Ι. Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗ - Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ - Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, σ. 158), ἀφορᾷ ὅλο τὸ λαὸν, ἀλλὰ συνδέεται καὶ μὲ τὴν συμμετοχὴν στὴ θεία Λειτουργία ἐκτὸς τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Βασιλέως (βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὅ.π., ΚΔ', SC 4bis, 162 (= PG 150, 420B). ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΔΙΝΟΥ ΤΟΥ ΚΟΥΤΡΟΠΑΛΑΤΗ, *Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, PG 157, 25-122). Ἡ ταύτιση τῆς μεγάλης εἰσόδου μὲ βασιλικὴν πομπὴν εἶναι παλαιότερη. Βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὅ.π., PG 98, 420D-421A: «Καὶ τὰ σκήπτρα καὶ τὰς ῥομφαίας, ὡς σύμβολα βασιλέως, ἐπιφέροντες οἱ διάκονοι... ὡς βασιλέα μέγαν μέλλοντος ὑποδέχεσθαι διὰ τῆς κοινωνίας». ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὅ.π., PG 140, 441B. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης συνδέει τὸ κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδο «μνησθεὶ» ὑπὲρ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἀρχιερέως, ὡς ἀναφορὰ καὶ μνήμη τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ «αὐτὸς ὁ Χριστὸς καὶ ἡ θεωρία τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ» (PG 155, 728C). Τὴν θεωρίαν καὶ ἀπόλαυσιν αὐτῆς τῆς βασιλείας προκήρυξε καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ φωτισθεὶς ληστής (PG 155, 728D), λέγοντας «Μνησθητὶ μου, Κύριε, ἐν τῇ βασιλείᾳ σου» (πρβλ. Λουκ. 23, 42).

προσκυνεῖ καὶ παρακαλεῖ γιὰ τὶς ἁμαρτίες τοῦ ζητώντας «συγχώρησιν διὰ τὰ ἅγια Πάθη τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ καὶ τὸν θάνατόν του ὑπὲρ τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ δὲν τὰ στοχάζεται τὰ ἅγια τελειωμένα»¹⁷⁸.

Ἡ εἴσοδος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὸ Βῆμα «δίδει ἐνθύμησιν τῶν μυστηρίων τῆς ταφῆς, διὰ τοῦτο τώρα τὸ ἀντιμίνσιον δηλοῖ τὸν τάφον, ἡ δὲ ἅγια Τράπεζα τὸν κῆπον, τὸ κάλυμμα δὲ τὸ μένον ἐν τῷ ἀντιμινσίῳ τοῦ ποτηρίου τὰ ὀθόνια. Ὁ μὲν ἀῆρ τὴν σινδόνα, τὸ δὲ κάλυμμα τοῦ δισκαρίου τὸ σουδάριον τὸ ὁποῖον μένει εἰς τὸν τόπον τοῦ ἀντιμινσίου. (Οὐράριον καὶ σουδάριον εἶναι ταυτοσήμαντα, δηλοῦσι μανδήλιον), ὁ δὲ ἀῆρ ὅστις σημαίνει ἕως ἐδῶ τὴν σινδόνα, λαμβάνεται ἀπὸ τώρα καὶ ὕστερα ἀντὶ τοῦ λίθου τοῦ κυλισθέντος παρὰ τοῦ Ἰωσήφ πρὸς τὴν θύραν τοῦ μνημείου. Διὰ τοῦτο σκεπάζει μ' αὐτὸν τὰ ἅγια καὶ θυμιᾶ διὰ τὰ μύρα τῆς σμύρνης καὶ ἀλόης, κλείωντας τὰς θύρας τοῦ ἁγίου Βήματος τὰς ἄνω καὶ κάτω με ταῖς κάτω θύραις δηλοῖ τὴν

178. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 44. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 147. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, ὁ.π., σ. 62:

«Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ λαὸς παρακαλεῖ καὶ λέγει
τό, μνήσθητί μου Κύριε, πανευλαβῶς καὶ κλαίγει
ἕως ἐδάφους προσκυνῶν, ὄχι γιὰτὶ νομίζει
πῶς τέλεια τὰ ἅγια εἶναι καὶ προνουμντίζει.

Πεύτει δὲ κλαίγει καὶ θρηνεῖ, τὰ ἁμαρτήματά του
καθένας μας θυμούμενος καὶ τὰ πταισίματά του». ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 47.

Πρβλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., ΚΔ', SC 4bis, 164 (= PG 150, 420C): «Ὅτι οὐκ ἔστιν ἄλλος τρόπος ἰκεσίας οὕτω μεγάλα δυνάμενος καὶ βεβαίως παρεχόμενος ἡμῖν τὰς ἐλπίδας, ὥσπερ ὁ διὰ τῆς φρικώδους ταύτης θυσίας, ἡ τῆς ἀσεβείας καὶ τὰς ἀνομίας τοῦ κόσμου ἐκαθάρισε δωρεάν». ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 729A).

κρυπτήν κατάβασιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν ἄδην, καὶ με ταῖς ἄνω τὴν κουστωδίαν. Καὶ ὁ μένων ἀστερίσκος δηλοῖ τὴν σφραγίδα τοῦ τάφου»¹⁷⁹.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῶν ἄνω καὶ κάτω θυρῶν τοῦ ἁγίου Βήματος μιλῆσαμε ἤδη καὶ ἀναφέραμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ὑφασμάτινο κάλυμμα ἢ καταπέτασμα ποὺ κρέμεται στὴν Ὡραία Πύλη, καὶ

179. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 44. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 147. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 47. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 68-69:

«Τὰ δῶρα εἰσελθόντα οὖν στὸ βῆμα, μᾶς θυμίζου
τὰ τῆς ταφῆς μυστήρια καὶ ἀναζωγραφίζου.
Λοιπὸν τὸ ἀντιμίνσιον τὸν τάφον σημειῶνει,
καθὼς παράνω εἶπομεν, τοῦτο μᾶς φανερώνει.
Ἡ δὲ ἁγία Τράπεζα τὸν κῆπον παραστένει,
ἐν ᾧ ὁ τάφος ἦτονε, τοῦτο τανῦν σημαίνει.
Τὸ κάλυμμα τοῦ ποτηριοῦ, ὅπου ἐναπομένει
μέσα στὸ ἀντιμίνσιον, τὴν σινδόνα ἐμφαίνει.
Τὸ ἄλλο δὲ τὸ κάλυμμα, ἡγουν τοῦ δισκαρίου
σημαίνει τὸ σουδάριον τῆς κεφαλῆς Κυρίου.
Διὸ λύει καὶ βάλλει το κι αὐτὸ εἰς τόπον ἕνα,
ἡγουν τὸ ἀντιμίνσιον μέσα συμμαζωμένα.
Ὁ δὲ ἀέρας καὶ αὐτὸς ἄλλαξε σημασίαν,
ὡς τώρα ἐσημάδευε σινδόνα τὴν τιμίαν
τώρα δηλοῖ τὸν λίθον δέ, ὅπου εἰς τοῦ Κυρίου
ὁ Ἰωσήφ ἐκύλισε τὴν θύραν τοῦ μνημείου.
Καὶ διὰ τοῦτο μὲ αὐτὸν τὰ ἅγια σκεπάζει,
σκεπάζοντάς τα δὲ εὐθὺς πάλιν τὰ θυμάζει,
τὰ μῦρα φανερώωντας, ὡς ἄνω γεγραμμένον,
ὅπου ἀλείφθη ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ εἰθισμένον.

.....
Τὰς θύρας δὲ τοῦ βήματος μετέπειτα σφαλῶντας
τὰς κάτω καὶ τὰς ἄνωθεν, ἱερεὺς λειτουργῶντας,
σημαίνει μὲ τὰς κάτω μὲν Χριστοῦ τὴν γεγρονυῖαν
ἐπὶ τὸν ἄδην κάθοδον, κατάβασιν κρυφίαν.
Μὲ τὰς ἀπάνω πάλιν δὲ δείχνει τὴν κουστωδίαν».

τά βημόθυρα αντίστοιχα¹⁸⁰. Τὸ μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν δώρων κλείσιμο τῶν θυρῶν, μαρτυρούμενο τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 12ον αἰ.¹⁸¹, σχετίζεται μὲ τὴν πράξη τῆς διὰ τοῦ καταπετάσματος ἀπόκρυψης ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς τέλεσης τῆς προσκομιδῆς πού γινόταν σ' αὐτὸ τὸ ση-

180. Βλ. σχόλιο 126. Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 72-73: «Καταπέτασμα ἐκαλεῖτο καὶ τὸ ἐπὶ τῶν θυρῶν τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐξαπλούμενον κάλυμμα, τὸ μόνον ἐναπομεῖναν μέχρις σήμερον ἐκ τῶν παλαιῶν βήλων ἢ καταπετασμάτων ἢ ἀμφιθύρων, ἅτινα κατεῖχον ἄλλοτε τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ εἰκονοστασίου ἢ τέμπλου, ἢ ὀνομασία δ' αὕτη διὰ τὸ διαχωρίζον τὸ βῆμα ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ βῆλον».

181. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὁ.π., PG 140, 445B. (Πρὸ βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 425CD· 428B). Τὸν 11ον αἰ. ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς (1018-1078) δίδει μία πρωτότυπη ἐρμηνεῖα τῆς κλείσεως τῶν θυρῶν «ἢ τῶν θυρῶν δὲ σύγκλεισις οἶμαι δηλοῖ τὸ σκότος τρικαῦτα γενόμενον δύναντος τοῦ ἡλίου» («Ἐξήγησις σύντομος» ἢ «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ἔκδ. Ρ. ΙΟΑΝΝΟΥ, ἐν *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958) 7). Ρ. ΤΑΦΤ, *The Great Entrance*, σσ. 378, 379, 408-416. Βλ. καὶ σχόλιο 52. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 729C: «Ἐπιτιθέμενοι δὲ τὰ θεῖα δῶρα τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ καλύπτεται, ὅτι οὐ τοῖς πᾶσιν ἐξ ἀρχῆς ἐγνωσμένος ὁ Ἰησοῦς, καὶ ὅτι σωματωθεὶς, οὐδ' οὕτω τοῦ κρυφίου τῆς αὐτοῦ θεότητος καὶ τῆς προνοίας ἐξέστη· ἀλλ' ἀκατάληπτός ἐστι καὶ ἄπειρος αἰεὶ, καὶ τοσοῦτον μόνον γινώσκειται, ὅσον αὐτὸς ἀποκαλύπτει». Σχετικὰ μὲ τὸ κλείσιμο καὶ ἀνοίγμα τῶν βημοθύρων βλ. Π. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ἡ ἐξέλιξις τοῦ τύπου καὶ τῆς εἰκονογραφίας τοῦ βημοθύρου ἀπὸ τὸν 10ο ἕως καὶ τὸν 18ο αἰῶνα* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 49], Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 63-71.

μειο¹⁸². Στὴ συνέχεια ἤρετο τὸ καταπέτασμα καὶ ἄνοιγαν οἱ πύλες¹⁸³.

Ἡ κάλυψη ἐπίσης τῶν τιμίων δώρων μὲ τὸν ἀέρα ἔχει μακρὰ ἱστορία σχετιζόμενη μὲ τὴ χρήση τοῦ καταπετάσματος κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Τὸ καταπέτασμα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη εἶχε ἰδιαίτερο συμβολισμό ὡς κάλυμμα «τῆς θύρας τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου»¹⁸⁴ καὶ ὡς «τὸ καταπέτασμα τὸ συσκιάζον» καὶ ἀπλούμενο στὴν «κιβωτὸν τοῦ μαρτυρίου»¹⁸⁵. Ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ καταπετάσματος εἶναι τὸ καταπέτασμα ἢ τετράβηλον τοῦ θυσιαστηρίου ποὺ ἐκλαμβάνεται «εἰς τύπον τῆς οὐρανίου σκηνῆς»¹⁸⁶. Ἡ ἀπουσία

182. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 73-75. Ὁ Τρεμπέλας παραπέμπει στὸν Γρηγόριο τὸν Τουρόνη, ὁ ὁποῖος τὸν 6ον ἡδη αἰ. μιλά γιὰ τὸ καταπέτασμα (*velum*) ποὺ κρεμόταν ἐπὶ τῶν θυρῶν (*De miraculis s. martiri IV, 30, PL 71, 100C*). Βλ. καὶ Ὁμολογία Κριτοπούλου, ἐν *Ι. ΜΕΣΟΛΩΡΑ, Συμβολικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1883, σ. 329: «Μετὰ τὸ τεθῆναι τὸ ἅγιον μυστήριον ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τραπέζης ἐφέλκεται κατὰ τῶν κιγκλίδων, ὡς μὴ δύνασθαι τὸν λαὸν καθορᾶν τοὺς ἱερεῖς ἱερουργοῦντας. Μετὰ δὲ τὴν ἐπεξέλευσιν τοῦ ἁγίου Συμβόλου ἀφέλκεται παντελῶς ὡς δύνασθαι πάντα τὸν λαὸν καθορᾶν διὰ τῶν κιγκλίδων τούς τε ἱερουργοῦντας καὶ αὐτὰ τὰ ἱερουργούμενα».

183. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ζΗ', PG 155, 296BC: «Εἶτα κλείονται μὲν αἱ θύραι, ὅτι τάξις καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ οὐ θεωρητὰ τοῖς ὑποδεεστέροις καὶ κατωτέρω τὰ ὑψηλά, οὐδὲ πᾶσι γνωστὰ τὰ μυστήρια, ἐπεὶ καὶ τότε κεκαλυμμένος ἔσται πολλοῖς καὶ κατὰ μικρὸν ἀνοιγόμενος ὁ Ἰησοῦς. Εἶτα αἱ πύλαι ἀνοίγονται, ὡς καὶ τότε τοῖς προκόπτουσι καὶ τελειωτέροις ἢ θεωρία ἀνάλογος ἔσται».

184. Ἐξοδ. 37, 5· 39, 19. Ἀριθ. 4, 31.

185. Ἀριθ. 4, 5.

186. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, ΡΛΓ', PG 155, 341C. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διάλογος...*, ΡΛΘ', PG 155, 348D. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 704C. Σχετικὰ μὲ τὸ τετράβηλον καταπέτασμα τῆς ἁγίας Τραπέζης βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγοι πέντε*, I, ΚΘ', PG 82, 988C: Χάρη στὸ μέγα Κωνσταντῖνο τὸ θυσιαστήριον τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Αἰλίας (Ἱερουσαλήμ) διεκοσμεῖτο «βασιλικοῖς τε παραπετάσμασι καὶ κειμηλίοις λιθοκολλήτοις χρυσοῖς». Ὁ Σιλλεντιάριος ἐπίσης μιλά γιὰ «τὰς καλύπτρας» τοῦ θυσιαστηρίου

κιβωρίου στίς ἅγιες Τράπεζες συνέβαλε ὥστε τὸ καταπέτασμα νὰ μεταφερθεῖ στὴν Ὁραία Πύλη. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνέτεινε καὶ ἡ ἀνύψωση τοῦ τέμπλου. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν 19ον κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖα Συνόδου μετὰ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων κατὰ τὴ θεία Λειτουργία ἀκολουθοῦσαν τρεῖς εὐχὲς τῶν πιστῶν «μία μὲν ἢ πρώτη – διὰ σιωπῆς (ὑπὸ τοῦ ἔχοντος ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς του τὸ καταπέτασμα ἱερέως μυστικῶς ἀναγινωσκομένη), ἢ δὲ β' καὶ γ' διὰ προσφωνήσεως»¹⁸⁷. Αὐτὸ τὸ καταπέτασμα, σύμβολο τῆς οὐρανόθεν σκηνῆς καὶ τοῦ Ἰησοῦ, μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἱερέα

τῆς Ἁγίας Σοφίας (Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας, PG 862, 2148B: «Τέτρασι δ' ἀργυρόρησιν ἐπὶ πλευρῆσι καλύπτρας

ὀρθοτενεῖς πετάσαντες ἀπείρονοι δείξαται δήμῳ
 χρυσὸν ἄλις καὶ φαίδρα σοφῆς δαιδάλματι τέχνης·
 Ὡν μία μὲν ποικίλλε σέβας Χριστοῦ προσώπου.
 Οὐ γλυφίς, οὐ ραφίδων τις ἐλαυνομένη διὰ πέπλων,
 ἀλλὰ μεταλλάσσουσα πολύχροα νήματα πῆνη,
 νήματα ποικιλόμορφα, τὰ βάρβαρος ἤροσε μύρμηξ.
 Χρυσοφαῆς δ' ἀμάργμα βολαῖς ῥοδοπήχεος ἠοῦς».

Ὁ χρονογράφος ἐπίσης Θεοφάνης σημειώνει ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ραγκαβὲ τὸ 811 «προσηγάγε πολυτελεῖ κόσμον τῷ ἀγίῳ θυσιαστηρίῳ ἐν... τετραβήλοις ἀρχαιοτεύκτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ πορφύρας λαμπρῶς καθυφασμένοις καὶ θανυμασταῖς ἀγίαις εἰκόσι πεποικιλμένοις» (PG 108, 993A). Κ. Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σ. 168: «Ὅτι δὲ ταῦτα τὰ παραπετάσματα ἢ καταπετάσματα ἢ τετράβηλα, τὰ ἀπὸ τοῦ κιβωρίου τοῦ θυσιαστηρίου ἐκκρεμάμενα, δὲν πρέπει νὰ συνταυτισθῶσι μὲ τὸ ἄλλο ἐκεῖνο καταπέτασμα ἢ βῆλον ἢ ἀμφίθυρον, τὸ ἐξελεγκόμενον πρὸ τοῦ παλλαιοῦ ἔρκους ἢ κιγκλιδώματος τῶν ἀδύτων ἐν στιγμαῖς ἱερωτάταις καὶ ἀναπληροῦν τὴν ἔλλειψιν τῶν πρώτων, μαρτυρεῖται τὸ μὲν ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς ὀνομασίας, τούτου μὲν ὡς ἀπλῶς 'βήλου' γνωριζομένου, ἐκείνου δὲ ὡς 'τετραβήλου', τὸ δὲ ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ διεξοδικωτάτης περιγραφῆς τοῦ προρρηθέντος ἐγκωμιαστοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, οὕτινος οἱ εἰς τὸ μέρος τοῦτο ζωγραφικώτατοι στίχοι ἀνακαλοῦσι τὴν περιγραφὴν τῆς ἀσπίδος εἰς τὸ Σίγμα τῆς Ἰλιάδος».

187. Γ. Α. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων*, τόμος τρίτος, σ. 188. Βλ. καὶ ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ καὶ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1787, σσ. 427-428.

πτώσης του άπλωνόταν στην άγία Τράπεζα «πρὸ τῆς ἐναποθέσεως τῶν τιμίων δώρων καὶ τέλος μετὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἀγίας Τραπεζῆς ἀπόθεσιν αὐτῶν χρησιμεῦον καὶ πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν δώρων¹⁸⁸.

Τὸ ρόλο τοῦ καταπετάσματος καὶ μάλιστα τοῦ καλύμματος τῶν τιμίων δώρων εἶχε ἀρχικὰ ὁ ἀέρας, παράλληλα μὲ τὴ χρήση του ὡς ριπιδίου, ὅπως τὸ «πτερόν ταῶνος ἢ ὀθόνης» γιὰ νὰ ἀπομακρύνονται «τὰ μικρὰ τῶν ἵπταμένων ζώων, ὅπως ἂν μὴ ἐγχρίπτονται εἰς τὰ κύπελλα»¹⁸⁹. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας (5ος αἰ.), ὅπως εἶδαμε, πρωτονομάζει τὸ ἄμφιο αὐτὸ ἀέρα, ὡς κάλυμμα τοῦ νεκρικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀντικείμενο ριπισμοῦ (ἀερισμοῦ) του¹⁹⁰. Γρηγόριος ὁ Τουρώνης (6ος αἰ.) μιλᾷ γιὰ τὸ «*pallium altaris*» ἢ «*pallas corporales*»¹⁹¹ (πέπλο-κάλυμμα τοῦ θυσιαστηρίου) διακρινόμενο ἀπὸ τὸ «*velum, quod sanctum tegebat cancelum*» (καταπέτασμα τῶν θυρῶν). Ὡς πέπλο ἀνώτατο καὶ ἀέρα ὀνομάζει τὸ ἄμφιο αὐτὸ καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης¹⁹².

Ἡ σαφὴς ὀνομασία τοῦ ἀέρος ὡς καταπετάσματος πρωτοαναφέρεται ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος σπὸ

188. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Τὰ λειτουργικὰ ἄμφια τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», ἐν *Θεολογία* 20 (1949), τευχ. Δ', σ. 606.

189. *Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων*, VIII, SC 336, 178.

190. R. TONNEAU & R. DEVREESSEE, *Les homelies catèchètiques de Theodore de Mopsueste* [Studi e Testi], Vatican City 1949, σσ. 331-333, 471. «Ἐρχονται οὗτοι (οἱ διάκονοι) καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς (τοῦ θυσιαστηρίου) καὶ κτυποῦν ὄλον τὸν ἀέρα τὸν ὑπεράνω τοῦ νεκροῦ σώματος μετὰ ριπιδίων καὶ σκεπάζουσιν αὐτό, ὥστε τίποτε νὰ μὴ ἐγγίση» (Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 93, σχόλιο 25. Η. LIETZMANN, *Die Liturgie des Theodor von Mopsuestia*, Berlin 1933, σ. 4). Βλ. καὶ σχόλιο 39).

191. *Historia Francorum* VIII, 22, PL 71, 429B. Βλ. καὶ *Vita sancti Aridii Abbatis*, PL 71, 1147B. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 73.

192. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ (Ψευδ.), *Ἐρμηνεία τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων*, PG 99, 1689A: «Ὁ δὲ ἱερεὺς τῶ ἀνωτάτῳ πέπλῳ, ὃ καὶ ἀέρα οἶδεν ὁ λόγος καλεῖν, τὰ δῶρα ἐπικαλύπτει».

πλαίσιο τῶν νεκρικῶν συμβολισμῶν τῆς μεγάλης εἰσόδου τὸ ταυτίζει μὲ τὸν ἐπὶ τοῦ τάφου λίθου· «Τὸ δὲ καταπέτασμα, ἤγουν ὁ ἀήρ ἐστι, καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου, οὗ ἠσφάλισε τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ, ὄνπερ ἐσφράγισε ἢ τοῦ Πιλάτου κουστωδία»¹⁹³. Θεόδωρος ὁ Ἀνδιδων (12ος αἰ.) φαίνεται νὰ διακρίνει καταπέτασμα καὶ ἀέρα, δίδοντας καὶ μία δική του ἐρμηνεῖα περὶ τοῦ δευτέρου. Συγκεκριμένα γράφει· «Ἡ δὲ τῶν θυρῶν κλειῖσις καὶ ἡ ἐπάνωθεν τούτων ἐξάπλωσις τοῦ καταπετάσματος, ὡς οἱ ἐν τοῖς μοναστηρίοις εἰώθασιν, καὶ ἡ διὰ τοῦ λεγομένου ἀέρος τῶν θείων ἐπικάλυψις, ὡς οἶμαι, τὴν νύκτα ἐκείνην δηλοῖ, καθ' ἣν ἡ τοῦ μαθητοῦ προδοσία προέβη, καὶ ἡ πρὸς Καϊάφαν ἀπαγωγὴ, καὶ ἡ πρὸς Ἄνναν παράστασις, καὶ αἱ ψευδομαρτυρίαι· ναὶ μὴν καὶ οἱ ἐμπαιγμοὶ καὶ οἱ κολαφισμοὶ καὶ ἄλλα ὅσα τὸ τῆνικαῦτα συμβέβηκε. Διὰ τί ἄλλο γὰρ τὸ κάλυμμα τοῦτο ἀὴρ ὠνομάσθη, ἢ πάντως διὰ τὸ τὸν ἐπικαλυπτόμενον παρ' αὐτοῦ σκοτεινὸν ἀέρα, τῆς εἰρημένης νυκτὸς εἰκονίζεσθαι»¹⁹⁴.

Ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς ἀκολουθώντας τὸ Μελέτιο Συρίγο καὶ τὸ Θεόφιλο Καμπανίας διασώζει τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως καί, ὅπως εἶδαμε, θεωρεῖ τὸν ἀέρα «ἀντὶ τοῦ λί-

193. N. BORGIA, *Il Commentario Liturgico di S. Germano...*, σσ. 31-32 (= PG 98, 424B). Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ ΚΑΡΤΑΝΟΥ, *Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη* [Βενετία 1536], Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 499: «Καὶ τὸ καταπέτασμα τῆς ἀγίας Τραπεζῆς εἶναι εἰς τύπον τοῦ λίθου ἐκείνου ὅπου ἐσκέπασαν οἱ Ἑβραῖοι τὸν ἅγιον τάφον καὶ ἐσφράγισαν μετὰ τῆς κουστωδίας». Καὶ στὸ παλαιότερο μεταβυζαντινὸ ὑπόμνημα τῆς θείας Λειτουργίας ὑπάρχει αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐρμηνεῖα. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗΛ, *Ἡ θεία Λειτουργία μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων*, In Venetia MDL XXIII (1574), κεφ. ξδ', σ. κγ': «Τὸ καταπέτασμα ἤγουν ὁ ἀήρ εἶναι καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου ὅπου ἐσφάλισε τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ καὶ ἐσφράγισαντο οἱ Ἑβραῖοι φυλάττοντες αὐτὸ μετὰ τῆς κουστωδίας».

194. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὁ.π., PG 140, 445BC. Πρβλ. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 425D· 428A. Βλ. καὶ Κ. Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σσ. 170-172.

θου τοῦ κυλισθέντος παρὰ τοῦ Ἰωσήφ πρὸς τὴν θύραν τοῦ μνημείου. Διὰ τοῦτο καὶ σκεπάζει μ' αὐτὸν τὰ ἅγια»¹⁹⁵. Ἡ ἄρση δὲ τοῦ ἀέρος καὶ ἡ ὑψωσὴ του στοῦ «Στῶμεν καλῶς...»¹⁹⁶ ἢ ἡ ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. μαρτυρούμενη παρατεταμένη ἀνάσειση του πάνω ἀπὸ τὰ θεῖα δῶρα¹⁹⁷, κατὰ τὸ Νεόφυτο, συμβολίζει τὸ σεισμό ποὺ συνέβη κατὰ τὴ

195. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 44. Πρβλ. ΜΕΛΕΠΙΟΥ ΣΥΡΙΓΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 147. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 47.

196. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΟΚΚΙΝΟΥ, *Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας*, κώδ. 6277-700 τῆς Ἱ. Μονῆς Παντελεήμονος, 14ος αἰ. Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 11: «Ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς. Τοῦ δὲ παρὰ τοῦ διακόνου λεγόμενου ὁ ἱερεὺς αἶρει τὸν ἀέρα ἀπὸ τῶν ἁγίων κατὰ μικρὸν ὑψῶν αὐτὸν λέγων: Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος. Καὶ τοῦτον μὲν ἀσπασάμενος μετατίθησιν». Ἡ ἄρση του κατὰ τὴν ἐκφώνησι «Στῶμεν καλῶς· στῶμεν μετὰ φόβον· πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν ἀναφοράν», πιθανὸν νὰ συνέβαλε ὥστε ὁ ἀέρας νὰ ὀνομάζεται σὲ κάποιες πηγές «ἀναφορὰ» (βλ. *Τυπικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγίας Λαύρας τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα*, ἐπιμελεία Ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ἐν *Ἱεροσολύμοις* 2012, σσ. 289-290: «Αἶρει δὲ ὁ ἱερεὺς τὰ καλύμματα ἐκ τῶν ἁγίων καὶ σκεπάζει αὐτὰ μετὰ τῆς ἀναφορᾶς, ἥτοι τοῦ ἀέρος». Κατὰ τὸ Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἄρση τοῦ ἀέρος, τὴ συστολὴ τοῦ καταπετάσματος καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν θυρῶν «ἡ πρῶτα διατυποῦται, καθ' ὃν ἀπήγαγον αὐτὸν καὶ παρέδωκαν Ποντίῳ Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι» (PG 98, 428B. Πρβλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὁ.π., PG 140, 445C). Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 95. Ἡ ἐν λόγῳ ὀνομασία τοῦ ἀέρα συνέτεινε ὥστε νὰ εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ παραστάσεις σχετιζόμενες μὲ τὸν ἀμνὸ καὶ τὴ θεία μετάληψη. Βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Λειτουργικὴ Α'. Εἰσαγωγή στὴ θεία Λατρεία*, σσ. 49-50. Ε. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Συμβολισμὸς τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ πέπλων τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ διακόσμου τους σύμφωνα μὲ τις ἱερῆς πηγές», ὁ.π., σσ. 154-155).

197. Κώδικες Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 766, 16ον αἰ., 770, 17ου αἰ., 773, 17ον αἰ., 765, 18ου αἰ., 767, 18ου αἰ. «Ὁ δὲ ἱερεὺς αἶρει τὸν ἀέρα ἀπὸ τῶν ἁγίων εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ καὶ κρατήσας τοῦτον ἀνασεῖει τὸν ἀέρα ἐπάνω τῶν θείων δώρων τρεῖς ὑψῶν αὐτὸν καὶ λέγων· Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος... ἐλέησον

σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου¹⁹⁸. «Ὁ Δεσπότης Χριστὸς θέλων νὰ φανερώσῃ τὴν ἀγίαν αὐτοῦ Ἀνάστασιν, μέγα σεισμὸν ἔκαμε, καὶ μετὰ τὸν σεισμὸν ἀνοιξεν ὁ Τάφος, καὶ ὑπὸ τοῦ φόβου οἱ φύλακες ἔφυγον, διὰ τοῦτο, ὅταν λέγεται ‘τὰς θύρας, τὰς θύρας’ κ.τ.λ. σηκώνεται ὁ ἀὴρ ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ σείουσιν αὐτὸν ἐπάνω τοῦ Τάφου, τοῦ Ἀρχιερέως ὑποκύπτοντος, καὶ ἀνοίγονται αἱ ἄνω θύραι καὶ σημαίνουσι τὴν ἀνοιξιν τοῦ Τάφου καὶ τὸν σεισμὸν καὶ τὴν τῶν φυλάκων φυγὴν. Καὶ ἐπειδὴ ὁ Ἀρχιερεὺς ὑποκύπτων, μὲ τὸν Χριστὸν συνθάπτεται, ἵνα μὲ αὐτὸν ἀναστῆ»¹⁹⁹.

Κατ’ ἀρχὰς ἢ κατὰ τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως ἄρση τοῦ ἀέρος, τὴν ὁποίαν γνωρίζει καὶ ὁ Νεόφυτος, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 15ο αἰ.²⁰⁰, ἐνῶ ἀρχικὰ, ὅπως εἶδαμε, γινόταν στὸ «Στῶμεν καλῶς...»²⁰¹. Ἡ παρατεταμένη δὲ ἀνάσειση ὀφείλεται μᾶλλον στὸ γεγονός ὅτι

ἡμᾶς’. Καὶ τοῦτον μὲν ἀσπασάμενος μετατίθησι». Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 92.

198. Ματθ. 27, 51-52: «Καὶ ἰδοὺ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω, καὶ ἡ γῆ ἐσειέσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν καὶ τὰ μνημεῖα ἀνεώχθησαν». Πρβλ. Ματθ. 28, 2: «Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς ἐγένετο μέγας. Ἄγγελος Κυρίου καταβάς ἐξ οὐρανοῦ, προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας». Μάρκ. 15, 38. Λουκ. 23, 45.

199. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 44. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 148. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 47.

200. Εὐχολόγιον τοῦ Σινᾶ, κώδ. 986, 15ου αἰ. Βλ. Α. DIMITRIEVSKIJ, *Opisanie Liturgitseskich Rukopisej*, τόμ. II, Εὐχολόγια, Κίεβο 19ου (=φωτ. ἀνατύπωση Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim 1965), σ. 611: «Τὰς θύρας, τὰς θύρας, ἐν σοφία πρόσχωμεν. Ὁ ἱερεὺς, κρατῶν τὸν ἀέρα ἐπάνω τῶν ἀγίων, ὑψοῖ αὐτὸν μικρὸν καὶ ὡσανεὶ ἀνάγει καὶ κατάγει αὐτὸν, ἕως οὗ τελειωθεῖ τὸ ἅγιον σύμβολον». Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 93: «Ὁ δὲ ἱερεὺς αἶρει τὸν ἀέρα ἀπὸ τῶν ἀγίων εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ καὶ κρατήσας αὐτὸν ἤτοι τὸν ἀέρα ἀνασειεί ἐπάνω τῶν ἀγίων δώρων λέγων καὶ αὐτὸς τὸ ἅγιον σύμβολον ἕως τέλους».

201. Βλ. σχ. 196.

σύμφωνα και μὲ τὴ διάταξη τοῦ διακόνου Ἰσιδώρου Πυρομάλη καὶ ἄλλες πηγές τοῦ 11ου αἰ. ὁ ἀέρας ἤρετο τρεῖς φορές· «Μετὰ τὸ σύμβολον αἴρεται τρίτον καὶ τρίτον ἀφαιρεῖται ἐκ τῶν ἀγίων δώρων τὸ κάλυμμα»²⁰². Ἡ εἰς τύπον τοῦ ἀποκυλισθέντος λίθου ἀπὸ τῆς θύρας τοῦ μνημείου ὑψωση τοῦ ἀέρα αὐτὴ τὴ στιγμή²⁰³, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτενὴς ἀνάσεισή του πάνω ἀπὸ τὰ δῶρα ὀδήγησαν καὶ στὸ συμβολισμὸ τοῦ σεισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν μαρτυρεῖται παρὰ μόνο σὲ ὀρισμένα μεταβυζαντινὰ ὑπομνήματα τῆς θείας Λειτουργίας μὲ πρῶτο αὐτὸ τοῦ Μελετίου Συρίγου²⁰⁴.

Ἄλλοι κατὰ τὸν Νικόλαο Βούλγαρη «ἀλληγοροῦν ὅτι σείεται ἔτσι εἰς τὸν ἀέρα ὁ ἀέρας, εἰς τύπον ἀκόμη τῶν ἀκαθάρτων πνευ-

202. Βλ. J. GOAR, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Venetiis 21730, σ. 155.

203. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 428BC.

204. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 148: «Τὰς θύρας, τὰς θύρας ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν, σηκῶνουσιν οἱ ἱερεῖς τὸν ἀέρα καὶ σείουσιν ἐπάνω τοῦ τάφου, κύπτοντος τοῦ Ἀρχιερέως ὑπὸ κάτω καὶ ἀνοίγει τὰς ἀπάνω θύρας τοῦ βήματος δηλοποιῶν τὴν ἀνοιξίν τοῦ τάφου καὶ τὴν φυγὴν τῶν φυλάκων». Βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Τερά...*, σ. 203. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ) ΔΑΠΟΝΤΕ, *Ἐξήγησις τῆς θείας Λειτουργίας*, σσ. 72-73:

«Θέλοντος τοῦ Κυρίου δὲ διὰ τὴν φανερῶση
τὴν θείαν του ἀνάστασιν καὶ τὴν προδηλώση,
σεισμὸς μέγας ἐγένετο, ὁ τάφος του ἀνοίγει,
οἱ φύλακες φοβήθηκαν, εὐθὺς εἶχασιν φύγη.
Γιὰ τοῦτο ὁ Διάκονος ὅταν εἶπῃ τὰς θύρας,
τὰς θύρας σοφῶς πρόσχωμεν, σικῶνουν εἰς τὰς χεῖρας,
καὶ τὸν ἀέρα πέρνουσιν οἱ ἱερεῖς καὶ σοῦσιν,
σκύφτωντας ὁ Ἀρχιερεὺς τότε καὶ τὸν κουνουσι.
Ἀνοίγει καὶ τοῦ βήματος τὰς θύρας τὰς ἀπάνω,
ἄντας κλεισμέναις καὶ αὐταῖς, ὡς εἶπα παραπάνω.
Ταῦτα δηλοῦσι τὸν σεισμόν, τ' ἀνοιγμα τοῦ μνημείου
καὶ τῶν φυλάκων τὴν φυγὴν ἐκ τοῦ σεισμοῦ τοῦ θείου.
Καὶ ὅτι ὁ Ἀρχιερεὺς συνθάπτεται Χριστῷ μας,
μαζὶ γιὰ τὴν συναναστῆ Κυρίῳ τῷ Θεῷ μας».

μάτων ὁποῦ, ἢ ἀπὸ φιλανθίαν ἄτακτον καὶ ἄμετρον ὑπερηφάνειαν, καθὼς δογματίζουσιν οἱ περὶ Θωμᾶν, ἢ ἀπὸ μίαν πνευματικὴν ἀκολασίαν, καθὼς οἱ περὶ Σκότον ὑποστηρίζουσιν, ἐκατάπεσαν ὡς ἀστραπὴ ἀπὸ τοῦς θρόνουστους»²⁰⁵. Σὲ κάθε ὅμως περίπτωση, σημειώνει ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας, τὸ ρεαλιστικὸ δεδομένο στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι «ἢ τοῦ ἀέρος ἀνάσεισις αὕτη οὐδὲν ἕτερον δεόν νὰ ὑπενθυμίζη ἢ τὴν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀσπασμοῦ, παρατεινομένου ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις, καὶ τῆς ἀπαγγελίας τοῦ συμβόλου χρῆσιν τῶν ριπιδίων, ὑπὸ τῶν διακόνων πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν ἵπταμένων ἐντόμων ἀπὸ τῶν δώρων. Ὁ τοιοῦτος ὅμως σκοπὸς ἐξυπηρετεῖται πλήρως καὶ διὰ τῆς κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον παρατάσεως τῆς καλύψεως τῶν δώρων διὰ τοῦ ἀέρος»²⁰⁶. Ἀέρας ἄλλωστε ὀνομάσθηκε ἀπὸ τὸ ὅτι ἀντικατέστησε τὰ ριπίδια.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴ συνήθεια νὰ σεῖεται ὁ ἀέρας πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, εἶναι κάτι ποὺ δὲν ὑφίστατο μέχρι τὸν 17ο αἰ.²⁰⁷ Ἡ πράξη παραπέμπει περισσότερο στὸ ἀρχαῖον ἔθος νὰ πίπτει στὸ κεφάλι τοῦ ἱερέως τὸ καταπέτασμα τὴν ὥρα τῆς ἀνάγνωσης τῆς πρώτης ἀπὸ τρεῖς τότε εὐχῆς τῶν πιστῶν²⁰⁸. Τὰ ἰσχύοντα σήμερα στὴν ἀρχιερατικὴ Λειτουργία, ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα αὐτό, τὸ νὰ σεῖεται δηλαδὴ ὁ ἀέρας ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀρχιερέως, κατὰ τοὺς Μελέτιο Συρίγο, Νεόφυτο Μεταξά, Θεόφιλο Καμπανίας καὶ Κωνσταντῖνο (Καيسάριο) Δαπόντε, συμβολίζει ὅτι συνθάπτεται αὐτὸς μὲ τὸ Χριστὸ γιὰ νὰ ἀναστηθεῖ μὲ Αὐτόν²⁰⁹. Κατὰ μίαν ἄλ-

205. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Ἱατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σσ. 203- 204.

206. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 93.

207. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὁ.π., σ. 93-94.

208. Βλ. σχ. 187.

209. Βλ. σχ. 199.

λην ἔρμηνεία, αὐτὴ τοῦ Παϊσίου Λιγαρείδη (1609-1678)²¹⁰, ὁ ὁποῖος τὸ ἔτος 1641 συνέταξε ὑπόμνημα τῆς θείας Λειτουργίας «πρὸς βο-
ήθειαν τῶν νεωτεριστῶν τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας»²¹¹, τὸ ὅτι ὁ
Ἀρχιερεὺς ὑποκύπτει ὑπὸ τὸν ἀέρα «ὕπαινίττεται ὅτι καθάπερ τὸ
σιναῖον τὸ ὄρος τοῦ Θεοῦ ἐρχομένου ἐκαπνίζετο καὶ ὑπέτρεμεν, τὴν
παλαιὰν διαθήκην νομοθετοῦντος. Ὁ δὲ Μωϋσῆς ὑπὸ τῶν γνόφων
ιστίκει οὕτω καὶ τὴν καινὴν διαθήκην θεσπίζοντος τοῦ παναγίου
Πνεύματος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Ἰωάννου ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ
ἦχος ὡσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ὑπὸ τὸν ἀέρα
Μωσέως δίκην ὑπότρομος γίνεται ἐν τῇ μυστικῇ ταύτῃ νυκτὶ τοῦ
πάθους, καθ' ἣν οὐ μόνον ὁ κορυφαῖος ἀπόστολος καὶ οἱ περὶ αὐτόν,
ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἡ φύσις ἔστελλε καὶ ὑπέτρεμε ἢ καθὰ πάλαι ὁ
ἀρχάγγελος Γαβριὴλ τοὺς ἀμφιβόλους ἀγγέλους ἐστήριζε τοῖς
πνευματικοῖς αὐτοῦ λόγοις»²¹².

Μετὰ τὴν περιγραφή τῆς τάξης καὶ τῶν συμβολισμῶν τῆς με-
γάλης εισόδου ὁ Νεόφυτος Μεταξὰς ἀναφέρεται στὸ Πιστεύω
«διατὶ τὸ ἐξαίρετον τῆς πίστεώς μας εἶναι ὁ θάνατος καὶ ἡ Ἀνά-
στασις τοῦ Χριστοῦ»²¹³. Σχολιάζει ἐπίσης τὰ τῆς προετοιμασίας,
δηλαδὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων καὶ κυρίως τὰ τῆς
κοινωνίας τοῦ Ἀρχιερέως, τῶν ἱερέων καὶ τοῦ λαοῦ.

210. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴν ἐποχὴ του βλ. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ἡ ἔρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Παϊσίου Λιγαρείδη, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν τοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης, Διπλωματικὴ Ἔργασία, Ἀθήνα 2008, σσ. 6-29.*

211. ΔΟΣΙΘΕΟΥ (Πατρ. Ἱεροσολύμων), *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, ἐν Βουκουρεστίῳ 1715, σ. 1180.*

212. Χφ 571 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔτους 1641, φφ. 102-103.

213. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 45. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 148. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 47.

Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα λέγει γιὰ τὸ ζέον τὸ ὁποῖον «εἶναι πρῶτον σημεῖον τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖον πάντοτε περιγράφεται μὲ τὸ πῦρ, καὶ τοὺς ποταμοὺς τῶν ὑδάτων· δεύτερον διὰ νὰ γένη τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ θερμὸν εἰς γεῦσιν, καθὼς ἐξῆλθεν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰδότες ἡμεῖς, ὅτι εὐγαίνει ἀπὸ ζῶντος σώματος· καὶ τρίτον ἀποδεικνύεται ὅτι αὐτὰ τὰ δύο τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ τελειοῦσιν ἡμᾶς τοὺς χριστιανούς ἐν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ τὸ ἅγιον βάπτισμα καὶ ἡ θεία κοινωνία»²¹⁴. Προκειμένου δὲ

214. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 47. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 149. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 49. Βλ. καὶ σχόλιο 86. Μὲ ὅσα γράφει γιὰ τὸ ζέον φαίνεται ὅτι δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιον συγκεκριμένο βυζαντινὸ ἐρμηνευτὴ, ἀλλὰ συγκεφαλαιώνει ὅλες τὶς σχετικὲς ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις. Ὡς πρῶτο βάζει τὸ σημεῖο τοῦ ἁγίου Πνεύματος συμβολισμὸ πού ἐπιμένει ἰδιαίτερα ὁ ἱερός Καβάσιλας (SC 4bis, 228) (= PG 150, 452B): «Τὸ μὲν γὰρ ὕδωρ, τοῦτο αὐτὸ τε ὕδωρ ὄν καὶ πυρὸς μέτεχον, τὸ Πνεῦμα σημαίνει τὸ ἅγιον, ὃ καὶ ὕδωρ λέγεται καὶ ὡς πῦρ ἐφάνη τότε τοῖς τοῦ Χριστοῦ μαθηταῖς ἐμπεσόν». Ἡ σχέση ἐπίσης τοῦ ζέοντος μὲ τὸ ζωντανὸ καὶ ἀφθαρτὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ τονίζεται ἐμφαντικὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης «ὡς ἀπὸ τῆς ζωοποιῦ πλευρᾶς ἐκείνης πίνοντες διατιθώμεθα, τῆς θεότητος μὴ διαιρεθείσης, ἐκτυπούσης τοῦτο τῆς εἰσαγωγῆς καὶ προσψαύσεως τοῦ θερμοῦ» (PG 15, 741D. Γενικότερα περὶ τοῦ ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ ἀφθάρτου σώματος τοῦ Χριστοῦ βλ. Ν. ΣΚΡΕΤΤΑ (Ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], ἐκδ. «Μυγδονία», Θεσσαλονίκη 2008, σ. 77 ἔξ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζέον βλ. π. Χ. ΝΑΣΣΗ, «Ὑδωρ καὶ αἶμα». Κριτικὲς παρατηρήσεις, ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις καὶ ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐδάφιο Ἰω. ιθ' 34», ἐν *Θεολογία*, τόμος 80 - Τεύχος 4, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2009, σσ. 157-160. R. TAFT, *A history of the Liturgy of st. John Chrysostom*, Vol. X, *The precommunion rites*, [Orientalia Christiana Analecta 261], Roma 2000, σσ. 441-502). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ ὅτι ὁ Νεόφυτος Μεταξᾶς συσχετίζει τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ μὲ τὸ ἅγιον βάπτισμα καὶ τὴν θείαν κοινωνίαν. Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν πατερικὴ παράδοση. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύουμε τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο ὁ ὁποῖος λέγει: «Ἐξῆλθεν αἶμα

νά κοινωνήσει ὁ Ἀρχιερεὺς τῶν ἀχράντων Μυστηρίων «εὐγάζει τὴν μίτραν ἢ τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς του, ἐπειδὴ τότε δὲν ἐπιφέρει τύπον τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἀνθρώπου ταπεινοῦ φέροντος ἀσθενίαν, μένων ἀσκεπής, ἕως ὅτου μεταδώσῃ καὶ τοῖς ἄλλοις συνιερουργοῖς τὸ πανάγιον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μερίζει δὲ καὶ τὸν ἅγιον ἄρτον εἰς τέσσερα»²¹⁵.

Ἡ κοινωνία τοῦ Ἀρχιερέα, ὅπως καὶ τῶν ἱερέων, γίνεται ὡς ἐξῆς. Ὁ Ἀρχιερεὺς κοινωνεῖ πρῶτος καὶ κατὰ τὸν ἅγιον Συμεῶν Θεσσαλονίκης «οὐ γὰρ ἄλλος αὐτῷ μεταδίδωσιν, εἰ μὴ πού τις τῶν ὁμοταγῶν, ἀρχιερεὺς δηλονότι. Εἶτα καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν μεταδούς ἀσπαζομένοις τούτου τὴν χεῖρα καὶ παρειάν, τὴν ἀπὸ τῆς σαρκὸς κοινωνίαν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἀνακηρύττει τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ ἀδιάσπαστον ἔνωσιν»²¹⁶. Κατὰ τὸ Νεόφυτο Μεταξά ὁ Ἀρχιερεὺς «τοῦ

καὶ ὕδωρ, ἀλλὰ πρῶτον ἐξῆλθε τὸ ὕδωρ καὶ τότε τὸ αἷμα, ἐπειδὴ πρῶτον τὸ βάπτισμα καὶ τότε τὰ μυστήρια... Εἶπον ὅτι τοῦ βαπτίσματος σύμβολον καὶ τῶν μυστηρίων ἐστὶ τὸ αἷμα ἐκεῖνο καὶ τὸ ὕδωρ. Ἐξ ἐκατέρων τούτων ἡ Ἐκκλησία γεγέννηται, διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος ἁγίου, διὰ βαπτίσματος καὶ διὰ μυστηρίων» (Ομιλίας κατηχητικαί, Λόγος γ', «Πρὸς νεοφωτιστούς», 16-18, ἔκδ. Α. WENGER, *Jean Chrysostome. Huit catéchèses baptismales*, SC 50bis, 160-162. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, π. Χ. ΝΑΣΣΗ, «Ὑδωρ καὶ αἷμα». Κριτικὲς παρατηρήσεις, ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις καὶ ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις μὲ ἀφορμὴ τὸ ἐδάφιο Ἰω. ιθ' 34», ὅ.π., σσ. 137-162). Σὲ χειρόγραφα μάλιστα ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. φαίνεται ὅτι τὴν ὥρα τῆς εὐλογίας τοῦ ζέοντος ὁ ἱερέας λέγει καὶ τὰ τροπάρια: α) «Λουτρόν τὸ θεῖον τῆς παλιγγενεσίας...» καὶ β) «θεορρύτου αἵματος κενωθέντος, δέσποτα Χριστέ...» πού ὑπομνηματίζουν ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἀλήθεια (βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 137-138).

215. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 46. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 149. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 48.

216. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 744BC. Σὲ παλαιότερη ὁμως Διάταξη φαίνεται ὅτι ὁ Ἀρχιερεὺς κοινωνεῖ πρῶτος ἀπὸ τὸν ἱερέα: «Σὺν αὐτῷ δὲ προσκυνεῖ καὶ ὁ ὀφείλων μεταδοῦναι αὐτῷ ἱερεὺς καὶ

σώματος τοῦ Χριστοῦ, μίαν φοράν μεταλαμβάνει καὶ τρεῖς τοῦ αἵματος, ὅτι ὁ Χριστὸς κατοικῶν εἰς τὸν ἀληθῆ καὶ πιστὸν χριστιανόν, ὁποῦ μὲ τὸν Πατέρα του κατοικεῖ καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἔπειτα φορεῖ τὴν μίτραν ἢ κίδαριν εἰς τύπον τοῦ ἄκρου Ἀρχιερέως Χριστοῦ»²¹⁷.

Πρὶν τὴν κοινωνία τῶν πιστῶν ἀπὸ τέλειο σῶμα καὶ τέλειο αἷμα ὁ ἱερέας «ὕψώνει τὸ ἅγιον σῶμα καὶ λέγει τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις, εἰς τρόπον τῶν κοινωνούντων, ἐπειδὴ οἱ ἅγιοι καὶ καθαροὶ πρέπει νὰ μεταλάβουν τὰ ἅγια»²¹⁸.

ἀνέρχονται ἀμφότεροι εἰς τὴν κρηπίδα καὶ ἀσπάζονται τὴν ἁγίαν Τράπεζαν» (R. TAFT, «The pontifical Liturgy of the Great Church according to a twelfth-century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060», ὁ.π., σ. 302. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 141: «Οἱ ἱερεῖς μεταδίδουσι πρῶτον τῷ ἀρχιερεῖ (ἢ οἱ ἀρχιερεῖς τῷ πατριάρχη) ἐκ τοῦ σώματος καὶ τοῦ ποτηρίου καὶ ἔπειτα αὐτὸς μεταδίδει αὐτοῖς ἐκ τούτων ἤτοι ὁ πρόκριτος τῶν ἱερέων ἢ ἀρχιερέων κοινωνεῖ τὸν ἀρχιερέα ἢ πατριάρχη καὶ εἶτα αὐτὸς κοινωνεῖ ἐκείνους»).

217. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 47. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 150. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 49. Ἡ κοινωνία τοῦ ἱερέα τρεῖς φορές ἀπὸ τὸ ποτήριον μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ Διάταξη τῆς Λειτουργίας, αὐτὴν τοῦ Φιλοθέου («Εἶτα (ὁ ἱερεὺς) ἀναστάς λαμβάνει ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις μετὰ καλύμματος τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ μεταλαμβάνει τρεῖς ἐξ αὐτοῦ». Βλ. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 14. Στὴν παλαιότερη ὁμως Διάταξη, αὐτὴν τοῦ 12ου αἰ., ὅπως καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα, τὰ πράγματα εἶναι ἀσαφῆ. Σημειοῦται ἀπλῶς «μεταλαμβάνει». Βλ. R. TAFT, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a twelfth-century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060*», ὁ.π., σ. 302. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 143: «Εἶτα μεταλαμβάνει ἐκ τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου τρίτον. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ρουφήματι λέγει· Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρός· Ἀμήν. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ. Καὶ τοῦ Υἱοῦ· Ἀμήν. Τῷ τρίτῳ. Καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος· Ἀμήν».

218. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 45. Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 148. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σσ. 47-48. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις» βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Λειτουργικὲς Μελέτες II*, σσ. 212-214.

Μετὰ τῆ θεία κοινωνία τίθεται τὸ θέμα τῶν μερίδων οἱ ὁποῖες κατὰ τοὺς Συρίγο, Θεόφιλο Καμπανίας καὶ τὸν Νεόφυτο δὲν γίνονται σῶμα Χριστοῦ, διότι «εἶναι ἀδύνατον ὁ γυμνός ἄνθρωπος νὰ γίνῃ φύσει Θεός, ἀλλ' ἐὰν μίξωσιν αἱ μερίδες μὲ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, λαμβάνουσι θεϊαν χάριν, καὶ ἐκπλύνονται αἱ ἁμαρτίαι τῶν μνημονευθέντων ζώντων ἢ κοιμηθέντων»²¹⁹. Γι' αὐτὸ καὶ προτρέπει τοὺς ἱερεῖς νὰ μεταλαμβάνουν τοὺς πιστοὺς μόνο ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἔπειτα δὲ ἀφοῦ μεταλάβουν ὅλοι μὲ πολλὴ προσοχὴ καὶ εὐλάβεια νὰ βάζουν τὶς μερίδες ἐντὸς τοῦ ποτηρίου «καὶ ἀποφεύγουσι τὸ ἁμάρτημα»²²⁰.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίδειξη τῶν ἁγίων στὸ λαό²²¹, τοῦ ἱερέως λέγοντος: «πάντοτε νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, φανερώων τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Καὶ μεταφέρει τὰ ἅγια ἀπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν εἰς τὴν Πρόθεσιν, ὡς ἀπὸ γῆς εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ τότε ἡ ἁγία Τράπεζα μένει ὡς θρόνος τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ἡ δὲ Πρόθεσις, ὡς ἐκ δεξιῶν καθέδρα τῆς ἐν ὑψηλοῖς μεγαλωσύνης»²²². Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Νεοφύτου κάνει λόγο καὶ γιὰ δευτε-

219. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 48. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 150. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 49. Βλ. καὶ σχόλια 87-90.

220. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 48. Βλ. καὶ σχόλια 87-90.

221. Αὐτὸ κατὰ τὸν ἅγιο Συμεὼν Θεσσαλονίκης γίνεται «ἵνα καὶ προσκύνῃσιν ἀποδώσιν πάντες τῷ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ἱερουργηθέντι καὶ τεθυμένῳ καὶ τῷ Πατρὶ προσενηνεγμένῳ, καὶ διὰ τῆς προσκυνήσεως καὶ εὐχαριστίας καὶ ὄψεως καθαγιασθῶσιν μὲν ὀλικῶς οἱ πιστοί, τύχῳσι δὲ ἰλασμοῦ οἱ τε παριστάμενοι, οἱ τε κατὰ λόγον ἀποδημοῦντες, καὶ οἱ ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ πιστοὶ καὶ ἔτι οἱ προτελειωθέντες εὐσεβῶς καταξιοθῶσιν ἀνέσεως» (Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ, PG 155, 745A).

222. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 45-46. Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱεραῆς Λειτουργίας», ὁ.π., σσ. 148-149. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 48.

ρη κοινωνία τοῦ διακόνου, τὴν ὁποίαν ἐξηγεῖ ὡς ἐξῆς: «Καὶ ἐπειδὴ εἶπεν ὁ Χριστὸς ὄυ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρὸς μου»²²³. Διὰ τοῦτο ἔρχεται πάλιν ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος καὶ κοινωνεῖ δεύτερον, καὶ καθὼς λέγουσι δισκίζει τὰ ἅγια, σημαίνων τὴν μέλλουσαν τότε μυστικὴν καὶ τελευταίαν εὐτυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας»²²⁴.

Στῆ συνέχεια γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἀντίδωρο ἢ κατακλαστόν, τοῦ ὁποίου ἡ διανομὴ κανονικὰ γίνεται μετὰ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχή, τὴ συστολὴ τῶν δώρων, καὶ πρὸ τῆς ἀπολύσεως²²⁵. Εἶναι μία παράδοση μαρτυρούμενη ἀπὸ τὸν 4ον αἰ. μὲ τὴν ἔννοια τῶν εὐλογιῶν, οἱ ὁποῖες σύμφωνα μὲ τὶς Ἀποστολικὲς Διαταγὰς διενέμοντο μόνο στὶς διάφορες τάξεις τοῦ κλήρου²²⁶. Ρητὴ ὅμως ἀνα-

Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς φράσης «Πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ...» μετὰ τὴ θεία κοινωνία βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἑρμηνεία ἑπτὰ δυσκόλων σημείων τοῦ κειμένου τῆς θείας Λειτουργίας ἀπὸ τὸ Νικόλαο Καβάσιλα* (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Τόμο τοῦ Συνεδρίου γιὰ τὴν ἀγιοποίηση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα), Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 170-172.

223. Ματθ. 26, 29.

224. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 46. Πρβλ. ΜΕΛΕΠΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 149. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 48.

225. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, *Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας*: «Καὶ προσκυνήσας καὶ εὐχαριστήσας τῷ Θεῷ ἐξέρχεται. Ὁ δὲ ἱερεὺς διαδίσωσι τὸ ἀντίδωρον λεγόμενον τοῦ Εὐλογήσω τὸν Κύριον». (Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σσ. 15-16).

226. *Διαταγαὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων* Η, 31, SC 336, 234: «Τὰς περισσευούσας ἐν τοῖς μυστικοῖς εὐλογίαις κατὰ γνώμην τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῶν πρεσβυτέρων οἱ διάκονοι διανεμέτωσαν τῷ κλήρῳ, τῷ ἐπισκόπῳ μέρη τέσσερα, πρεσβυτέρῳ μέρη τρία, διακόνῳ μέρη δύο, τοῖς δὲ ἄλλοις, ὑποδιακόνους ἢ ἀναγνώστους ἢ ψάλταις ἢ διακονίσσαις, μέρος ἓν. Τοῦτο γὰρ καλὸν καὶ ἀπόδεκτον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἕκαστον τιμῆσθαι κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀξίαν». Βλ. καὶ Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι...*, σ. 157.

φορὰ περὶ «θείου ἀντιδώρου» γίνεται στὸ Βίο τοῦ ἁγίου Φαντίνου τοῦ Νέου (9ος αἰ.)²²⁷, «ἂν καὶ τὸ λειτουργικὸ περιεχόμενον τῆς λέξεως εἶναι σαφῶς προγενέστερο»²²⁸.

Γιὰ μερισμὸ «τῆς εὐλογίας καὶ προσφορᾶς» κάνει λόγο καὶ ὁ ἅγιος Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸν ἄρτον τύπον τοῦ παρθενικοῦ σώματος. Ἀπὸ αὐτὸν βγαίνει τὸ ἄχραντο σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ μεταλαμβάνοντες πιστοὶ δέχονται τὸν ἁγιασμὸ καὶ τὴν υἰοθεσία. Τὸ ὑπόλοιπο γίνεται ἀντίδωρο, δηλαδή ἄρτος τοῦ σώματος τῆς Θεοτόκου, πὺρ διανέμεται στοὺς χριστιανούς πρὸς πνευματικὴ εὐλογία²²⁹. Δὲν φαίνεται ἐδῶ ὅτι τὸ ἀντίδωρο

227. Ὁ ὅσιος Φαντῖνος ὁ ἐν Θεσσαλονίκη. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Φαντίνου τοῦ Νέου (902-974): Εἰσαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Σχόλια, Ὁρμύλια 1996, σ. 84.

228. Χ. ΝΑΣΣΗ (Πρεσβ.), «Μαρτυρίες ἐκ τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Φαντίνου τοῦ Νέου περὶ ζητημάτων λειτουργικῆς τάξεως καὶ ζωῆς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης», ἐν Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας, τόμος 14, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 175-176. R. TAFT, «The Antidoron», ἐν *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites* [Orientalia Christiana Analecta 281], Roma 2008, σσ. 699-719.

229. ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, ὁ.π., PG 98, 452D: «Ὁ δὲ τοῦ παρθενικοῦ σώματος τύπος, ὁ μερισμὸς τῆς εὐλογίας καὶ προσφορᾶς, κλᾶται μὲν ὡς ἄρτος, διανέμεται δὲ ὡς ἀρρήτου εὐλογίας μετάληψις τοῖς μεταλαμβάνουσι μετὰ πίστεως· ὡς προσφορὰ δὲ τοῖς ἐνηνοχόσι πλήρης ἀγιωσύνης, ἐκ τῶν ἁγίων ἀντιπροσφέρεται· καὶ οὕτως ἀπὸ μὲν τῆς μεταλήψεως τοῦ ἀχράντου σώματος, τοῦ ἐξ αὐτῆς τεχθέντος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ τοῦ τιμίου αἵματος, ὁ ἁγιασμὸς καὶ υἰοθεσία τοῖς πιστοῖς παραγίνεται. Ἡ δὲ πνευματικὴ εὐλογία καὶ ἡ ἄλλη τῶν ἀγαθῶν χορηγία, τῷ τῶν χριστιανῶν γένει, ἐκ τῆς διανομῆς τοῦ ἄρτου τοῦ σώματος τῆς Θεοτόκου γίνεται καὶ πιστεύεται». Βλ. καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, ὁ.π., PG 140, 465C. Σὲ κείμενο ἀποδιδόμενον στὸ Γρηγόριο Δεκαπολίτη († 842), ἀλλὰ δὲν εἶναι παλαιότερο τοῦ 14ου αἰ., πληροφοροῦμεθα γιὰ τὴν μετάδοσιν τοῦ ἀντιδώρου σὲ ὅλους τοὺς ἐκκλησιαζομένους, ἀκόμη καὶ σὲ Σαρακηνὸ ὁποῖος εὕρισκόμενος στὸ Ναὸ τὴν ὥρα τῆς Λειτουργίας διετέλει ἐν ὄπτασίᾳ (Λόγος ἱστορικός, PG 100, 1204B: «Μετὰ οὖν τὴν συμπλήρωσιν τῆς θείας Λειτουργίας μετέδωκε τὸ ἀντίδωρον ὁ ἱερεὺς

χορηγεῖται μόνο στους μὴ μεταλαμβάνοντες. Καὶ κατὰ τὸν Καβάσιλα δὲν ὑφίσταται τέτοια διάκριση, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν προσενεχθέντα ἄρτο τὸ περισσὸν τεμαχίζεται καὶ δίδεται στοὺς πιστοὺς «ὡς ἅγιον γενόμενον αὐτῶ τῶ ἀνατεθῆναι Θεῶ καὶ προσενεχθῆναι· οἱ δε σὺν εὐλαβείᾳ πάση δέχονται καὶ καταφιλοῦσι τὴν δεξιάν, ὡς ἂν προσφάτως ἀψαμένην τοῦ παναγίου τοῦ Σωτῆρος σώματος καὶ τὸν ἐκεῖθεν ἁγιασμὸν καὶ δεξαμένη καὶ μεταδιδόναι τοῖς ψαύουσι πιστευομένη»²³⁰.

Ὁ ἅγιος Συμεῶν Θεσσαλονίκης ἀφοῦ τονίζει ὅτι τὸ ἀντίδωρο εἶναι ἁγιασμένος ἄρτος ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸν ἄρτον τῆς προθέσεως, ἐξηγεῖ ὅτι «δωρεὰν χάριτος παρέχει Θεοῦ» καὶ «θεῖα δεξάμενος ῥήματα, ἀντὶ τῶν δώρων τῶν φρικτῶν δηλαδὴ μυστηρίων, τοῖς μὴ μετασχοῦσι τούτων παρέχεται»²³¹. Ὁ Νεόφυτος Μεταξάς γνωρίζει τὴν

πᾶσι τοῖς χριστιανοῖς· ἐξενεδύθη δὲ πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν καὶ ἐκ δὲ τῶν καλλιστευουσῶν τοῦ ἄρτου δέδωκε καὶ τῶ Σαρράκηνῶ»).

230. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, ὁ.π., SC 4bis, 304.

231. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος...*, I, PG 155, 301D· 304A. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ τε τοῦ θείου Ναοῦ*, PG 155, 745D· 748A. Φαίνεται ὅτι ὁ ἅγιος Συμεῶν ἀπηχεῖ τὴ γνώμη τοῦ Βαλσαμῶνος ὁ ὁποῖος ἐρμηνεύοντας τὸν β' Κανόνα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου λέγει ὅτι τὸ ἁγιασμένον κλάσμα (ἀντίδωρο) ἐπινοήθηκε γιὰ ὅσους γιὰ διάφορους λόγους δὲν συμμετεῖχαν στὴ θεία μετάληψη «Διὰ τὴν ἀπειλήν, ὡς ἔοικε, τοῦ ἡ' κανόνος, καὶ θ' τῶν ἁγίων ἀποστόλων, ἔτι καὶ τοῦ παρόντος, ἐπινοήθη, ὡς ἔοικεν, ἢ τοῦ ἀντιδώρου διάδοσις· ὥστε καρτερεῖν ἐξ ἀνάγκης καὶ αὐτοὺς τοὺς μὴ δυναμένους μεταλαβεῖν τῶν ἀχράντων μυστηρίων μέχρι τῆς εὐχῆς καὶ τῆς ἀπολύσεως· ἵνα λάβωσιν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἱερατεύσαντος τὴν εὐλογίαν τοῦ ἁγιασμένου κλάσματος» (PG 137, 1281C). Οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες ἡ' καὶ θ' ἐπισύρουν τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ ὅποιον ἐνῶ εἰσέρχεται στὴν ἐκκλησία δὲν κοινώνει «ὡς αἴτιος βλάβης γενόμενος τῶ λαῶ» ἢ φεύγει ἀπὸ τὴ σύναξη δημιουργώντας ἀταξία στὴν ἐκκλησία. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ β' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Συνόδου. (Βλ. ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, σσ. 11-12). Ὁ ἡ' ἐπίσης κανόνας τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας δὲν ἐπιτρέπει στοὺς κατηχούμενους καὶ ἀβάπτιστους νὰ τρώγουν ἀπὸ «τὰ προσφερόμενα εἰς λόγον θυσίας», ἐπειδὴ, ὅπως σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, «αὐτὰ ἐπροσφέρθη-

ἐρμηνεία τῶν Πατέρων περὶ τοῦ ἀντιδώρου. Κάνει μάλιστα μία ἐνδιαφέρουσα ἀναφορὰ-σύνδεση τοῦ ἀντιδώρου μὲ τὴν ἀρχαία συνήθεια τῶν χριστιανῶν νὰ μεταλαμβάνουν συνεχῶς καὶ τὴν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐπικρατήσασα συνήθεια νὰ μὴν κοινωνοῦν συχνὰ οἱ πιστοί «Διὰ τοῦτο καὶ μερίζεται τὸ λεγόμενον ἀντίδωρον εἰς τὸν λαόν, εἰς τύπον τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου ἐκ τῆς ἰδίας Προσφορᾶς ἐξ ἧς εὐγῆκεν ὁ ἀμνός. Λέγουσι τινές, ἐπειδὴ καὶ τὸ πάλαι οἱ χριστιανοὶ μετελάμβανον συνεχῶς τῶν ἀχράντων καὶ θείων μυστηρίων, καὶ τώρα σπανίως, διὰ τοῦτο δίδεται εἰς αὐτοὺς τὸ ἀντίδωρον, ὡς ἔχον εὐλογίαν, καὶ ἀντὶ τοῦ μεγάλου ἐκείνου δώρου καὶ τοῦ μυστηρίου»²³².

σαν εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον καὶ μερίδες ἀπὸ αὐτὰ εὐγῆκαν εἰς τὰ θεῖα δῶρα» (Πηδάλιον, σ. 681).

Στὰ σχόλια ποὺ κάνει ὁ ἅγιος Νικόδημος, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὡς ἄνω κανόνα τοῦ Θεοφίλου, σημειώνει ὅτι τὸ ἀντίδωρον βγαίνει μόνο ἀπὸ τὴν ὑψωθεῖσα προσφορὰ «ἀπὸ τὴν ὁποῖαν εὐγαίνει ὁ ἀμνός», καὶ πρέπει νὰ τρώγεται μέσα στὴν ἐκκλησία. «Τὰ δὲ κομμάτια ὅπου περισσεύουν ἀπὸ τὰς ἄλλας τέσσαρας προσφορᾶς, ἦτοι τὸ λεγόμενον παξιμάδι νὰ τρώγονται μοναχὰ καὶ μὲ ξεχωριστὸν τρόπον, καὶ ὄχι νὰ τρώγονται ὁμοῦ μὲ γάλα καὶ τυρὶ καὶ ὀψάρια ὡς ὁ κοινὸς ἄρτος, καθὼς χωριστὰ τρώγονται καὶ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὅρει μετὰ τὸ ἀντίδωρον» (Πηδάλιον, σσ. 681-682). Βλ. καὶ Κ. Ν. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ (Πρωτοπρεσβυτέρου), ὁ.π., σσ. 373-374. Σχετικὰ μὲ τὴν κατὰ τὴν διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου ἀνάγνωσις τοῦ 33ου ψαλμοῦ «Εὐλόγησω τὸν Κύριον ἐν παντὶ καιρῷ...», ἀλλὰ κατὰ τὴ Μ. Τεσσαρακοστή καὶ τοῦ 144ου «Υψώσωσε ὁ Θεὸς μου...», βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΑΘΑΝΑΗ, *Ἡ θεία Λειτουργία μετὰ ἐξηγήσεων διαφόρων διδασκάλων*, σσ. ζζ'-ογ'.

232. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 46. Πρβλ. ΜΕΛΕΠΙΟΥ ΣΥΡΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 149. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὁ.π., σ. 48. Γιὰ τὸ ἀντίδωρο βλ. καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (Πατροφιλοσόφου), *Κατήχησις Ἱερά...*, σσ. 89-90, 289-290. Βλ. καὶ Πηδάλιον, σ. 408, σχ. 1· «Ἐπειδὴ δὲ ὅλοι δὲν εἶναι ἐτοιμασμένοι διὰ νὰ μεταλάβουν, διὰ τοῦτο, ὡς φαίνεται, ἐπενοήθη τὸ ἀντίδωρον, ἵνα καὶ οἱ μὴ μεταλαμβάνοντες τῶν μυστηρίων λάβωσιν αὐτὸ παρὰ τοῦ ἱερέως πρὸς ἁγιασμόν· ἡγιασμένος γὰρ ἄρτος ἐστὶ τὸ ἀντίδωρον». Εὐστοχα τὸ ἀντίδωρο ἔχει χαρακτηρισθεῖ καὶ ὡς μία «ἱεραρχία ἐπικοινωνίας» τοῦ λειτουργοῦ μὲ τοὺς πιστοὺς στὸ τέλος τῆς θείας Λειτουργίας. Ἡ ἐπισημάνση αὐτὴ ἔρχεται ὡς

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Νεοφύτου Μεταξᾶ ὀλοκληροῦται μὲ ἀναφο-
ρες στὸ χρόνο τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας²³³, στὸ ρόλο τοῦ

ἀπάντηση στὴν πράξη τῆς ρουμανικῆς Ἐκκλησίας νὰ ὑποβαθμίζει τὴ διανομὴ τοῦ ἀντιδώρου δίδοντας προτεραιότητα στὴν εὐλογία διὰ τῆς χρίσεως μὲ τὸ ἔλαιο τῆς κανδήλας. Βλ. Κ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ (Πρωτοπρ.), *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικὰ στοιχεῖα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. «Ἐπέκταση», Κατερίνη 1995, σσ. 87-93.

233. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 48-49: «Οἱ θεῖοι Πατέρες διορίζουσι νὰ γίνεται ἡ Λειτουργία εἰς τὴν γ' ὥραν τῆς ἡμέρας, εἰς δὲ τὰς Δεσποτικὰς ἑορτάς, δηλαδή, τοῦ μεγάλου Πάσχα, καὶ Χριστοῦ Γεννήσεως γίνεται πρὸ τῆς ἡμέρας, δι' αἰτίαν μυστηριώδη. Ὅτι εἶναι γνώμη τῶν θείων Πατέρων νὰ ἔγινε μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἡ Γέννησις καὶ ἡ Ἀνάστασις τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Διορίζουσιν ἐν τῇ μεγάλῃ Πέμπτῃ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ ἡ Λειτουργία πρὸς ἑσπέρας νὰ γίνεται. Τὸ αἴτιον διὰ νὰ βαπτισθῶσιν οἱ κατηχούμενοι πρῶτον, ἐπόμενον νὰ ἦναι πολλοί, καὶ γινομένης τῆς Λειτουργίας νὰ κοινωνήσουν τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Καὶ ἐὰν τῶρα οἱ καιροὶ παραλάττωσιν ἐν ταῖς Λειτουργίαις τοῦτο δὲν βλέπτει». Πρὸβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 151. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 50. Περὶ τοῦ χρόνου τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας βλ. Π. Ι. ΣΚΑΛΤΣΗ, *Λειτουργικὲς Μελέτες* II, σσ. 215-225.

λαμπαδαρίου στή Θεία Λειτουργία²³⁴, στο πότε ο Αρχιερέυς φορεῖ τὴν μίτρα²³⁵ καὶ στοῦ ἂν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ μόνος του²³⁶.

Ὅπως πολλές φορές ἀναφέραμε τὸ ἐν λόγῳ ὑπόμνημα ἀποτελεῖ μεταφορά, ἄλλοτε κατὰ λέξη καὶ ἄλλοτε σὲ παράφραση, τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Μελετίου Συρίγου (16ος-17ος αἰ.) καὶ τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (18ος αἰ.). Προσπάθειά μας ἦταν ὅσα ἐπὶ μέρους

234. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σσ. 49-50: «Γινομένης δὲ Λειτουργίας καὶ μὴ λειτουργοῦντος τοῦ Αρχιερέως ἴσταται (ὁ λαμπαδάριος) ἕως τοῦ Ἐυλογημένη ἢ Βασιλεία τοῦ Πατρὸς' καὶ τὰ λοιπά. Καὶ πάλιν ἀνάπτει εἰς τὸ Κοινωνικὸν καὶ ἴσταται ἄχρι τέλους. Καὶ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν προπορεύεται τοῦ Αρχιερέως ἕως τοῦ οἰκίσκου αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅταν λειτουργῇ ὁ Αρχιερέυς ἴσταται ὁ λαμπαδάριος ἕως νὰ ἔμβῃ ὁ Αρχιερέυς εἰς τὸ ἅγιον Βῆμα. Διὰ τὸ ἡμεῖς ἐστὲ τὸ φῶς τοῦ κόσμου'. Ἐκεῖνος ὁμοῦ προσκαλεῖ τὸν Αρχιερέα εἰς τὴν ἐκκλησίαν λαμπαδηφορῶν λέγεται Πριμικίριος τῶν εὐταξιῶν. Λαμπαδάριος δὲ λέγεται ὁ πρῶτος ψάλτης τοῦ δευτέρου χοροῦ, οὕτως ὀνομάζεται ἐπειδὴ ἐβάστα τὸ λεγόμενον διβάμβουλον, τὸ ὅποιον ἦτον ἀγγεῖον χρειῶδες μὲ ἀναμμένην λαμπάδα κεχρισωμένην». Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σσ. 151-152. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σσ. 50-51.

235. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 50. «Ὁ Αρχιερέυς φορεῖ τὴν μίτραν, ὅταν μέλλῃ νὰ λειτουργήσῃ, ἀφ' οὗ ἐνδυθῇ τῶν ἄλλων ἱερῶν ἀμφίων, δηλῶν τὴν μυστικὴν καὶ οὐράνιον βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο λέγεται ὁ Κύριος ἐβασίλευσε' καὶ τὰ λοιπά». Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 153. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 51.

236. ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ, *Ἐγχειρίδιον*, σ. 50: «Ὁ Αρχιερέυς δύναται νὰ λειτουργήσῃ τουλάχιστον μὲ δύο ἱερεῖς καὶ διάκονον ἓνα. Ἐάν τις Αρχιερέυς ὑπὸ πολλῆς εὐλαβείας ἐπιθυμῇ διὰ νὰ λειτουργήσῃ μόνος του, ὡς ἱερέυς, ἢ ἁγία Σύνοδος δὲν λογιᾶζει τοῦτο ἀμάρτημα, ὅτι τὰ ἀνώτερα καὶ ὑψηλότερα τάγματα ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς καὶ τῶν κατωτέρων ταγμάτων τὰς δυνάμεις. Πρέπει ὁμοῦ ὁ Αρχιερέυς νὰ λειτουργήσῃ κατὰ μόνας, διὰ νὰ μὴ καταφρονῆται, ἀλλὰ νὰ φυλάττεται ἢ τῆς Αρχιερωσύνης τάξις καὶ εὐπρέπεια». Πρβλ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΣΥΡΙΓΟΥ, «Συνοπτικὴ ἐξήγησις τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 153. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, «Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας», ὅ.π., σ. 51.

ἐδῶ σχολιάζονται νὰ τὰ δοῦμε στὸ σύνολο τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης τῆς θείας Λειτουργίας. Καὶ τοῦτο γιὰ νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ πηγές τοῦ ὑπομνήματος καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν τόσο τὰ κοινὰ μὲ παλαιότερες ἐρμηνεῖες στοιχεῖα, ὅσο καὶ οἱ ἰδιαιτερότητες τοῦ κειμένου τοῦ Νεοφύτου Μεταξᾶ. Ἡ πλήρης ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ Μελέτιο Συρίγο καὶ τὸ Θεόφιλο Καμπανίας δείχνει τὴν ἐπιρροή πὸν εἶχε ὁ Συρίγος σὲ ἐρμηνευτικὲς πρωτοβουλίες τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεία Λειτουργία. Ἡ παρουσίαση τῶν δεδομένων πὸν ἀφοροῦν τὴν Ἀρχιερατικὴ θεία Λειτουργία εἶναι βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Νεοφύτου. Ἡ βιβλικὴ ἐπίσης τεκμηρίωση τῶν ἐρμηνευτικῶν-συμβολικῶν του προσεγγίσεων εἶναι ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Ἡ ἔμπνευσή του δὲ ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν βυζαντινῶν ὑπομνημάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὀμιλοῦμε γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς λειτουργικῆς ἐρμηνευτικῆς μας παράδοσης, λαμβανομένων πάντα ὑπόψιν τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν γενικότερων συνθηκῶν πὸν ἴσχυαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.